

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№130-131
(19167-68)

2018 чылдың
ноябрь 8
четверг

Хүннүн үнери — 07:50
Ажары — 16:36
Хүн дурту — 08:46

Садар өртээ костуг 12+

Хүннүн медээлери

АЪТТЫГ ЧАРЫШ

2019 чылда эртер Бүгү-делегейниң кейжи оюннарының программасынче аъттыг марафон» мөөрейни кириген. аъттыг шериг кезектеринин ортузунга аъттыг марафон» («Арафт») мөөрейниң сийжи чадазы Тыва Республикада «Ара-Хаак» полигонга болурун РФ-тиң шериг округунуң командылачызының алачызы генерал-лейтенант Юрий Грозов дыңнаткан.

Бүгү-делегейниң армейжи оюну 2019 чылдың август 3-тен 17-чү күнүндө Россияга болур. Шеригниң кезектеринин ортузунга «Саянский район» («Саян марыжы») февраль айда Красноярск крайга эртер. Камгалал гаш тускай шериг кезектеринге «Аванный район» («Озал-ондактыг район») мөөрейни база эрттирер. А «Аъттыг марафон» мөөрейниң Бүгү-делегей чадазы алаң дүң девискээринге болур.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАП ТУРАР

ТР-ниң Информатизация болгаш ха-хаа яамызының массалыг информа-чепсектери, ном үндүрүлгези болгаш игуграфия сайзырадыр килдизиниң алыниги күрүне албан-дужаалыга илдары-биле «Журналист», «Ном үрүлгези», «Парлалга херээ болгаш акторлаашкын», «Ном тарадылга», «Архив болгаш документи-биле илдары», «Күрүне болгаш муниципал башкарылганы» угланышкыннарга адиалист биле магистр дээди эртемниг, үне албанынга 2 чылдан эвээш звес-ажыл стажтыг кижилерни ажилче ап турар.

Дээди эртемниг журналист, ном үрер чер, парлалга менеджери, ниити-биле харылзаа специали-сти, политолог мергежилдиглерни адиалист албан-дужаалга ажилдаа-биле чалаан. Бо ажилга күрүне алба-га ажилдап чораан күш-ажыл стажы эртинмес.

БУЯННЫГ ДУЗА

«Тываның буянныг чүректери» аны-ар шимчээшкениниң идеякыжилери бр 4-те, Чоннуң чаңгыс эвиниң ыргалында Чөөн-Хемчик кожууннуң аганныг-Даг деп черде кыштап олу-аныяк малчыннар, «Аныяк өг-бүлге аштаг» төлевилелдин 2017 чылдан теп киржикчилери Динар биле Аяна арларның аалынга чедип, кышкы хой аазының көржеңи коптарып, аштап-лап, улуг дузаны көргүскенер.

АЖЫКТЫГ ДЫШТАНЫЛГА

Шкопачыларның күскү дыштанылга-ы төнгөн соонда, ноябрь 6-дан эгелеп лаларда кичээлдер эгелзэн. Дышта-га үезинде Кызылдың школаларын-100 хире өөреникчи Туранның сын-л-агынының дыштанылга баазанынга ктыы-биле дыштанган дээрзин Тыва ниниң медээлери төвү дыңнаткан.

Шахтерларның чедишкени

“МЕЖЕГЕЙ ХӨМҮРНҮН” РЕКОРДУ

Ноябрь 6-да Межегей хөмүр-даш бүдүрүлгезинин № 1 участогунуң дагжылары даргазы Андрей Ба-лектин болгаш бригадири Алексей Перчуктуң удуртулгазы-биле 1731 метр хемчээлдиг черниң хөмүр-дашын ажилдап кылгаш, бүгү-рос-сийжи чаа рекордту тургускан. Ээлчег соонда рекорд тургускан шахтерларга дамчып чоруур кубокту болгаш өөрүп четтиришкын бижикирин тывыскан. Дагжылар “Межегей хөмүр” компанияның директору Александр Лукиныхка хөмүр-даштын символ им-демдээн дамчыдып бергеннер.

“Межегей хөмүрнүн” рекорду дээр-ле шыырак директорнуң удуртулгазын-да коллективтин демниг ажилының түңнели-дир. Дагжылар бедик орга-

низастыг ажилын көргүскен. Оларның ажилының түңнели — ЕВРАЗ-ка хамаар-жыр шупту коллективтерге тергийн эки угланышкын-дыр — деп, ЕВРАЗ ком-панияның вице-президенти, “Хөмүр” дивизионнуң удуртукчузу Сергей Степа-нов демдеглээн.

Бүзүрелдиг техниканың дузазы-биле ажилын шын организаастааны база шенелдези чедишкениниң болганындан дагжыларның көргүзүү бедик деңгелдиг болган. Шахтаже казып киреринин схе-мазын өскерткен — чаңгыс даг комбайны, ийи боду чоруур вагоннар база ийи анкер тургузар машиналар-биле комплекстиг ажилдаар. Шахта бригадалары шупту чаңгыс команда дег ажилдааннар. Бир хонук дургузунда-ла шахтерлар 60-70 метр хемчээлдиг черниң хөмүрүн ажил-дап кылганнар.

2017 чылдың декабрь айда “Межегей хөмүрнүн” шахтерлары бирги рекордту тургускан. Дмитрий Тереховтуң бригадазы 1337 метр байлак казар черни белеткээн, ынчан чуртка ол эң эки көргүзүг болган. Сөөлзүредир “Листвяная” шахтазының дагжылары рекорд көргүзүглерин көдүргөн. Ынчалзажок ЕВРАЗ-тын тыва шахтазының коллективи оон-даа хөйну шыдаар дээрзин бадыткааннар. Октябрь айның түңнелдери-биле база катап хөмүр адырының лидерлери болганнар.

“Межегей хөмүр” шахтазындан Ж марканың үстелчек хөмүрүн казып тып турар. Бо чылдың чазын ЕВРАЗ 3,5 сая доллар өртектиг Fletcher деп боду чоруур секциялыг мобилдиг комплектини садып алган.

Алдынай СОЯН
белеткээн.

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮГ СОЛУН

2019 ЧЫЛДА БИРГИ ЧАРТЫК ЧЫЛДЫҢ СОЛУН ЧАГЫДЫЛГАЗЫНЫҢ
ӨРТЭЭ ЭРТКЕН ЧАРТЫК ЧЫЛГА ДЕҢНЭЭРГЕ, ЧИИГЭЭН

	ИНДЕКСТЕР	1 айда	3 айда	6 айда
Хууда чагыдыкчылар	П6855	148,91	446,73	893,46
Бүдүрүлгелер болгаш организациялар	П6860	158,91	476,73	953,46
Редакциядан чагыдарга	-	96	288	576

Эргим эш-өөр! Ынак солунунарны бажындан-даа үнмейн, чагыдып алыр чаа арга база тыттып келген. Чүс-чүс километр ыракта чурттап турар чоок кижилеригерге, эштеригерге белек кылдыр, podpiska.pochta.ru сайтыны таварыштыр солунну чагы-дып берип болур силер.

Солун дамчыштыр чарлалдар, байыр чедиришкениннелерин төлевирлиг кылып болур.
Электроннуг почта: reklamashyn@mail.ru. Тел. 8-923-552-20-70, Вайбер: 8-929-358-97-21.

Солунну чиик өртөккө чагыдып алыр арганы эрттирбе! Чагыдылгаже далаш!

Россия: кол болуушкуннар

ЫРАККЫ
ЧӨӨН ЧҮККЕ
КАТТЫШТЫРГАН

Бурят Республика биле Забайкалье крайны Ыраккы Чөөн чүк федералдыг округка каттыштырар дугайында Чарлыкка Президент Путин холунуң үжүүн салган. Сибирь федералдыг болгаш Ыраккы Чөөн чүк федералдыг округтарда Президентиниң бүрүн эргелиг төлээлериниң удуртукчу органнарының штатта ажилдакчыларының санын көвүдөдир айттышкынны база Владимир Путин берген.

Забайкалье крайны Ыраккы Чөөн чүк федералдыг округка каттыштырар дугайында дамчыыр чугаа оң мурнунда чоруп турган. Чижээлээрге, Күрүне Думазының депутаты Николай Горин 2016 чылда ыңдыг саналды кириген. Забайкалье крайны Ыраккы Чөөн чүк федералдыг округка каттыштырары ынчан чүүлүг ышкыш болган. А бо Бурят Республиканы Ыраккы Чөөн чүк федералдыг округка каттыштырганы оң чурттагы чонун кайгадыпкан.

Бурят Республика биле Забайкалье крайны Ыраккы Чөөн чүк федералдыг округка каттыштырар дугайында Президентиниң Чарлыгының дугайында медээни массалыг информация чепсектеринге тарадыптарга, аңаа хамаарыштыр янзы-бүрү медээлер интернетте социал четкилерге дораан-на эңдерли берген. Оларның кол утказы – бөдүүн кижилериниң амыдыралына оон чүү-даа өскерилбес.

Президентиниң Чарлыгы биле холбаалыг айттырлар талазы-биле эксперттерниң чамдыызы база Россияның девискээр-административтиг тургузуун өскерткенден чурттуң социал-экономика амыдыралына улуг экижишкуннар болбас деп санап турар. Забайкалье болгаш Ыраккы Чөөн чүк девискээрин башкарарының айттырлары-биле административтиг өскерилгелер харылзаалыг чадавас деп Россия Федерациязының Чазаның чанында Саң-хөө университетиниң доцентизи Оксана Гончаренко чугаалаан.

ПУТИН
БИЛЕ ТРАМП
УЖУРАЖЫР БЕ?

Россияның Президентизи Владимир Путин биле Американың Президентизи Трамп кажан, каяа ужуражыры делегейниң чурттарының удуртукчуларын, политиктерни, журналистерни сонугадып турар.

Бирги делегей дайынының соксаанының 100 чылынга тураскааткан Париже ноябрь 11-де болур күрүнелерниң баштыңнарының ужуражылгазының үезинде олар ужуражыр чадавас деп делегейниң ниитилели идегеп турган. Ол идегел бүтпейн барган, Париже ийи чурттуң президентилери чүгле ужуражыр, оларның аразына чогулчалыг чугаалажышкуннар болбас деп массалыг информация чепсектеринге Россияның Президентизиниң парлалга секретары Дмитрий Песков дыңнаткан, Аргентинага болур

G20 саммит үезинде олар дужар чадавас деп немеп каан.

Массалыг узуткашкынның ядерлиг ракеталары-биле чепсекленген эң күштүг күрүнелер Россия биле Американың аразында политиктиг болгаш экономика чөрүлдээлер чидигленген, бо ийи чурттуң удуртукчулары ядерлиг чепсекти чүге ажыглап болурун делегейниң массалыг информация чепсектеринге чугаалап турар апарганда, Путин биле Трамп ужуражып, ол чөрүлдээлерни чавырылдырарын чөптүү-биле чугаалажыры чугула деп хейниити санап турар.

Трамп биле Путинниң Париже ужуражырына Францияның Президентизи Эммануэль Макрон удурланган, Бирги делегей дайынының соксаанының 100 чылынга тураскааткан Париже болур күрүнелерниң баштыңнарының ужуражылгазының делегейге ужуражылгазына аразында чөрүлдээлиг чурттарның удуртукчуларының ужуражышкыны таарышпас деп ол чугаалаан дугайында медээ делегейниң массалыг информация чепсектеринде база көстүп келген.

РАКЕТАЛАР 30
КАТАП КӨВҮДЭЭН

Россия Федерациязының Камгалал яамызын Сергей Шойгу 6 чыл дургузунда удуртуп келген, ол үениң иштинде россияжи армияның чепсээнде часпас адар ужура ракеталар 30 катап көвүдээн деп "Красная звезда" солунда бижээн.

Бо ракеталарны адып үндүрериниң чер кырында, агаарда болгаш далайда комплекстери 12 катап көвүдээнин база солунда дыңнаткан. Россияның ол чепсээнде чер кырының "Искандер-М" деп оператив-тактиктик комплекстери, суг адааны болгаш суг кырының корабльдеринде "Калибр" деп ракета комплекстери эң хөй.

Россияжи армияның чепсээниң кыска үеде ол хире көвүдээнинде болгаш экижээнинде Камгалал сайыды Сергей Шойгунуң ханы билдиги удуртулганың үлүү база бар деп чепсектиг күштер талазы-биле эксперттер санап турар.

ЧЕПСЕК САДАРЫН
ЭВЭЭЖЕТПЕС

Россиядан Су-35 хыдыкчы самолеттарны садып алырын Кыдат уламчылаар, Россияга удур кызгадашкыннар турза-даа, бистиң күрүне өске чурттарга чепсек садарының хемчээлин 2018 чылда эрткен 2017 чылдыындан эвээжетпес дугайында Кыдаттың Чжугай хоорайда ноябрь 6-11 хүннерде эртип турар авиакосмиктиг салоннуң киржикчизи "Роскамгалаэкспорт" компанияның төлээзи Виктор Кладов журналистерге чугаалаан.

Делегейде ок-чепсек рыногуна Россия кызгададып турза-даа, кол черни ам-даа ээлеп турарын чугаалааш, ок-чепсек саткаш, чылдың-на ортумаа-биле 15 миллиард долларны ажилдап турарын Россия Федерациязының даштыкы күрүнелер-биле шериг-техниктиг кады ажилдажылга комиссиязының хуралына Президент Владимир Путин демделээн.

Интернет материалдарындан белеткээн.

Бо депшилгелиг үеде республиканың көдээ суурларының хөгжүп турары база каракка көскү апарган. Чаа бажыңнар, школа, уруглар сады, көдээ клубтар, база ажил-агының өске-даа адырлары суурларда туттунуп, чаартынган. Чоокта чаа «Шын» солунуң корреспондентизи Кызыл кожуунуң Эрбек суурга чедип, чагырга даргазы Салбакмаа Хүрең-оол-биле ужуражып, чоннуң социал амыдыралы-биле таныш-каш келген.

– Салбакмаа Монгушевна, Эрбек суурнуң чурттагыларының социал байдалы-биле таныштырып көрүңерме?

– Эрбек суур сөөлгү чылдарда элээн хөгжүп улгаткан, чаа бажыңнар немежиң турар. Амгы үеде 1600 чурттагылыг, 314 өреге бар. Оларда мал болгаш тарылга ажылы колдаан. Чурттагыларның хөй кези инек малды тудуп, ногаа, картофельди тарып, күзүн ажаап ап турар. Албан черлери база картофельди тарааш, арбын дүжүттү алганын онзалап демдеглексеп олур мен. Чижээ, суму чагыргагы бир тонна картофель дүжүдүн ажаап алдывыс. Школа, уруглар сады, көдээ клуб дээш база эки дүжүттү алганнар. Сула, картофель тарып турар араттар Шолбан Хүрең-оол биле Биче-оол Янчат чаагай дүжүттү алган. Малчыннар мал чеминге суланы бо араттардан садып ап турар. Оон ыңай сумунуң чону боттарының суттен кылган аыш-чегин, ногаазының аймаан хоорайда суббота хүнүнде болгулаар ярмарка-делгелгелерде садып-саарып ап турарлар. Суур инектерин чурттагылар ээлчежиң алгаш, кадарып хүнээ. Черле ынчаш мал ажылы бисте чымыштыг.

Мал бажының саны дыка өскөн, Эрбектин девискээринде 70 хире малчын коданнар бар, ооң иштинде «Сайыр» унитарлыг бүдүрүлгениң 4 малчыны кирип турар. Бо бүдүрүлгениң даргазы Роза Ондар мал бажының санын өстүрер дээш, шудургу ажилдап келген. Мал тударга, эки дээрзин чон биле берген, мында одар-белчиң, сиген, тарылга шөлдери чедишпестеп турар апарды.

– «Инек – чегерикчи малым» деп губернатор төлөвилелиниң боттандырылгасы кандыг чоруп тур?

– Бо төлөвилелдин боттандырылгасы Эрбек суурда эки чоруп турар. Ийи чыл бурунгаар, 2016 чылда, инек, бызаа алган хөй уругларлыг өг-бүлелер Артыш Лакпа, Чойгана Салчак, Аким, Алдынай Мартыноолдарның инек малы 5 чедир өскөн, а Адыгы, Чодураа Хо-

Суму даргазы-биле интервью

ХӨГЖҮЛДЕЖЕ БУРУНГААР

мушкулар, Орлан, Чодураа Каранмайлар, Алексей, Чодураа Мартый-оолдарның 3 баш, бо чылын Дмитрий, Айспана Форумалар, Мерген Монгуш, Урана Куулар оларның өг-бүлелери инек, бызааны алганнар. Моон мурнунда мал тутпайн турган өг-бүлелер деткимче алгаш, дыка өөрүп, кызып ажаап карактап турар. Оон ыңай орулгазы эвээш өг-бүлелер картофельди, хөмүрнү-даа ап келген. Чазактан-даа, кожуун чагырга-зындан, сумудан-даа деткимче дыка эки. Школаже уругларын үдээрде, өөредилге херекселдерин садып берип турар бис. Оон ыңай кайда-даа ажилдавайн турар, социал байдалы берге өг-бүлелерни удуртукчулар боттарывыс үлежиң алгаш, хайгааралда алган бис. Корум-чурум тудар талазы-биле шагдаавыс Орлан Араптан база кызымаккай ажилдап турар кижиге.

– Сөөлгү үеде көдээ школаларда өөреникчилер саны эвээжеп турар апарган, силерде бо талазы-биле байдал кандыг ирги, Салбакмаа Монгушевна?

– Бистиң Эрбек школа-зында 2018-2019 өөредилге чылында 256 өөреникчи бар, эрткен чыл-биле деңнээрге, эвээжээн бис. Чүге дизе 9-ку классты дооскан уругларывыс ортумаа өөредилге черлеринче кирип алгылаан. 2017 чылда 309 өөреникчилик турдувус, уруглар колдуунда-ла чаңгыс аай күрүне шылгалдаларын эртип алыры берге-дир дээш студентилеп чоруй баар-дыр. Школаны бо хүнде Байлакмаа Ховалыг деп башкывыс удуртуп турар. Суурувуста албан черлериниң бажыңнары эргижирээн. Школавыс база эрги, бичежек болгаш ийи ээлчегде өөренип турар, эртемнер аайы-биле башкылар шупту кызымаккай, шудургу ажилдап турар. Чедир шиитпирлеп турар айттырывыс бар, амгы үениң негелдезинге дүүштүр чылыг туалеттер кылыры. Бо ажилды ноябрь айда доозуптар боор бис, чаа херекселдери бар, чүгле салыры арткан. Оон ыңай чаа школа тудуунуң талазы-биле айттырыг база шиитпирлетинип турар. Ийи-Тал суурда чаа школаның төлөвилелинге дөмей боорда, оон чүгле улуг кылдыр тудар. Чүге дээрме мында өөреникчилер саны көвүдөп турар. Уруглар садында 60 хире

чаштар бар, ында улуг бөлүктү уруглары школаже шилчип кээр, өөреникчилер саны немеши бээр.

– Суурда хөй-ниити организацияларының ажылын кысказы-биле таныштырыптар силер бе. Хоорай биле суур аразында чоннуң аргыжылгазында бергедээшкуннар бар ирги бе?

– Суурувуста хөй-ниити организацияларын иелер, адалар, аныяктар чөвүлелдер идеккейлиг ажилдап турар. Адалар чөвүлелин сумувус баштыңы Сергей Ар-Сарыг удуртуп турар. Республика, кожуун чергели мөөрейлерге үргүлчү киржир, дыка идеккейлиг улус. Көдээ клубтуң директору Ая Сарыоол, уран чүүл удуртукчузу Салбакай Сарыг-оол культура массалыг хемчеглер эртийтеринге хөлчөк идеккейлиглер. «Иелер» деп ниити ыры бөлгүмү, уран шеверлерге «Сагылдак» клубу ажилдап турар. Клубувыс бичиктар, шаандакы эрги бажың болгаш олуттары эвээш. Чаа клуб тудуу база планда кире берген. Баян-Колда чаа клуб туттун берген, ам дараазында бистиң сумуга кылыр деп шиитпирлээн. Оон ыңай малчыннарга концерттиг аалдап чедип турар уран талантылыглар база бар. Чаа чыл, Шагаа дээн ышкыш байырлалдарда көжүп чоруур «Кадышыл оруунуң» эмчилери-биле демнежиң алгаш, малчыннарга чедип турар бис. Туризм талазы-биле Шивиттиг-Хем чоогунда «Эрбек» дыштанылга базазында чон дыштанып барып турар. Ээзи Александр Тулчеев, республикада аян-чорукту сайырадып чоруур бурунгаар керүштүг сайгарлыкчыларның бирээзи. Ол баазадан суур биле аразы 28 километр, чайын, кыжын дыштаныкчылар үзүлбес. Оон аңгыда арат фермер Роман Алаш-оол малчын турлаанга аян-чорукчуларны хүлээп ап келген. Голландиядан, Россияның улуг хоорайларындан аян-чорукчулар тываларның көшкүн амыдыралын көрүп, мал-маганын сонугап кээп турар.

Кызыл хоорай биле суур аразында автобус хүнде 3 катап чоруп турар, орук өртээ 50 рубль. Чамдык аныяктар хоорайда ажилдап турар болгаш, автобустап аргыжарлар. Бир кол байырлалывыс, чылдыңна «Суур хүнүн» эртийрип чаңчылчаан бис. Мону удавас ноябрь 9-10 хүннеринде демдеглээр бис, бүдүн чылдың дургузунда эрбекчилериниң эки ажилдыгларын шуптузун түңнөп, шаңнаар. Чижээ, «Эки огородчу, садчы», «Үлөгөрлүг өг-бүлө» дээш оон-даа өске.

– Шынап-ла, Эрбек суурун хөгжүп сайырап турары каракка көскү-дүр, моон-даа сонгаар хөгжүлдөмө чүткүлдүг болурун күзөдөм. Айттырылгарга харылап бергениңер дээш четтирдим.

Ася ТЮЛЮШ
чугаалашкан

Авторнуң тырттырган чуруктары

Өөредилге бүдүрүлгелер четкизи

БУРУНГААР САЙЗЫРАЛДА

Джамалия Монгуш, Шолбан Дамба башкызы Самира Чаптый-оол-биле.

Таңды кожуунун Балгазын суурда Тываның агроулетпүр техникумунда эът болбаазырадыр цех ажылын бо чылын эгелзэн. Ук цехти "Өөредилге бүдүрүлгелер четкизи" төлөвилелди амыдыралга боттандыраары-биле ажиткан. ТР-нің Өөредилге болгаш эртем яамызындан 926.500 муң рубль деткимчени ап, эът тыртар, далган былгаар дериг-херекелди, соодукчуну, эът ыштаар суугуну, электри-биле ажилдаар пашты, столдарны, суугуну садып алган.

"Бо хүнде цехте ыштаан хан, хой, дагаа эъди, чаг, ходец, фрикадельки, тефтели, убуцы, манчы, бууза, хой эъден национал аш-чемнерни четкеп турар бис.

Техникумнун дузалал ажилында мал-маганны тудуп, ттакчы чондан немей бода, эр мал эъдин база хүлзеп апар бис. Амдызында садып ачкылар бүдүрген бараан-ывысты цехке кзеп, садып апар. Чоокку үеде чурттакчыга эпиг кылдыр цех чоогунга ага аждарын планнап турар" – деп, технолог башкы Самира Чаптый-оол чугаалады.

Хайындыраарыга белең ашкыни чурттакчы чон күзелдине садып алыр болганда, бо а бизнестиң дүрген орулга алдап алыр хевириниң бизи.

Бочылын техникум 4 га черде родундан элбек дүжүттү ал. Өөредилге практиказының инде келир үениң технолог-ы дузаан огурец, помидор, уста, кабачкиден аңгы-аңгы

салаттарны, ногаа аймаандан мүнге ажыглаар холуксааларны, ранетка, яблоктан компоттарны болбаазырадып турар.

Картофельден аңгыда лабораторлуг ажилдарга херек кукуруза, тарааны тарып турарын, ногаа, үнүш өстүрер болгаш болбаазырадыр мастерлерниң башкызы Белекмаа Чамзырын чугаалады.

Келир үениң технологтары Балгазынның хадылыг аргазындан чыгган мөөгүлерин (маслята, рыжиктер) дузап турарлар. Кызыл хоорайдан 22 харлыг Солангы Иргек ногаа болбаазырадыр

технолог мергежилде өөренип турар. Солангы мөөгүлерни аштап-арыглаары элзэн бергезин чугаалады. Мөөгүнү дузаарда, ону белеткээр технологияны шыңгы сагыры чугула дээрзин ол эки билер. Студент кыстың бөлүүнде 25 киж бар. Оларның 12-зи оолдар.

"Мурнуку планнарывыста ногаа болбаазырадыр цехти аждары болгаш барааннарывыстың янзызын көвүдедири. Ону амыдыралга боттандыраарда, ТР-нің Өөредилге болга эртем яамызынче ийи сая рубльдин төлөвилелин ажилдап кылгаш,

киирдивис. Ногаа болбаазырадыр дериг-херекселди садып алыр болзувусса, бүдүрүп турар барааннарывыстың хемчээли каш катап көвүдеп келир. Цехтиң оран-савазын аңгылаан, аңаа ажилдаар специалистеривис база белең. Оон аңгыда Эрзин сумузуңда Сарыг-Булунда техникумнун салбырын ажиткан. Ында 5 га черде 1 сая рубльге 10 муң чыжыргана дөзүн тараан. Ону болбаазырадыр дериг-херекселди садып алыры-биле ук төлөвилелди камгалаан" – деп, башкы берген тайылбырынга немеп кагды.

Техникумнун башкылары Кемерово, Барнаул хоорайларга билин доктаамал бедидип турар. ТР-нің Өөредилге болгаш эртем яамызының мурнундан техникумнун аныяк башкылары өөредилге-практиктиг конференцияга киржири-биле ноябрь 5-те Моолдун Улан-Баторже аътанылган. Олар аңаа чыжыргана үзү, хандылар болгаш өске-даа барааннарың бүдүрер технологиязын өөренип алыр.

Техникумнун бүдүрген барааннарының эки шынарлыын тус черниң чурттакчылары билер апарган. Сумуда пятница санында эртирип турар ярмаркага оларның баартактарыңа делгзэн барааннары артпас, шуптузун садып аппаар. Повар-кондитерлерниң быжырган амданныг хлеб болгаш булочка кылыгларын база дораан "ары-дыттар". Оон аңгыда четверг санында Кызылда өөредилге-бүдүрүлгелериниң садынче база дужаап турар.

Тываның агроулетпүр техникуму республика чергелиг "Алдын күс", "Чаңгыс суур – чаңгыс бүдүрүлге", "XXI чүс чылдың ажилчын мергежилдери" делгелгелерге доктаамал киржип турар.

Дузалал ажил-агыый кандыг-даа албан черлеринге деткимче дээрзи билдингир. Тывада ортума, дээди өөредилге черлери боттарын хандырып, немей орулгалыг болур аргалыг. Олар чүгле боттарын эвес, республиканың чурттакчыларын хандыраарын планнап турар.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Авторнун тырттырган чуруу.

Прокурор хыналдазы

КҮШ ЧОК
БОЛДУРГАН

Эм шынарлыг хөлдүн чанында чер частогун бир хамаатыга хоойлуга дур тывыскан таварылганы прокуратура тодараткан.

Таңды кожуунун прокуратуразы көдзү чагыргазының үндүрген нормативтиг е-хоойлу актыларының федералдыг йлу-дүрүмнерге дүжүрүн хынаан. Межегей суму чагыргазының 2018 чылдың 1-де «Коммерциялыг ажил-чорудулгага частогун хөлезиге бээриниң дугайында» Задоктаалы-биле республиканың бойдус лаа болур Дус-Хөлдүн чанында чер учасун бир хамаатыга тускайлап чөпшээрер генин тодараткан.

Чер дугайында хоойлуларның не-дезин езугаар көдзү суурларның тус бот-башкарылга органнары кызырлаттынмаан күрүне өнчүзү болур чер стоктарын бээр эргези чок. Оон ужуңу чагыргазының ук доктаалы хоойлу-мүнүн негелделеринге дүүшпейн апар.

Үстүнде айыттыг барымдааларга таарыштыр кожуунун прокуратуразы кегей суму чагыргазының хоойлуга удур үрген доктаалыңа чөпшээрешпейн, ук таалды күш чок болдурган.

Эм шынарлыг малгажы-биле алдар-ин Дус-Хөл чоогунда дыштанып келген тилерге бажыңгыштарны, садыг-и, киоскилерни хөйү-биле туткан. Арның чамдызын – хөлдүн камгалап азында туттунганнын прокурор алдазының соонда судтун шийтпире-буска.

Эм шынарлыг хөл – Тыва Республиканың прокуратуразының хайгааралында.

Ирина ХЕЛИН-ООЛ,

Таңды кожуунун прокурорунун хүлээлгезин күүседип турар.

ПОСОБИЕНИ ТӨЛЗЭН

Прокуратураже билдиришкин киирген соонда, пособиени төлзэн.

Кызыл кожуунун районнар аразының прокуратуразы чаш уругну азырап карактап турары дээш алыр ужуруг пособиени акшаны тыпсыр деп айыткан үеден эгелеп бир хамаатыга ук пособиени төлөвүн турарының дугайында билдиришкенин хынаан.

2008 чылдың апрель 24-те «Азырал болгаш харагалзал дугайында» № 48-ФХ Федералдыг хоойлуну, ол ышкаш 2007 чылдың июнь 18-те «Уруглар азырап алган өг-бүлелерге уругларны азырап карактаары дээш тыпсыр дузаламчы акшаның хемчээлиниң болгаш ону тыпсыр чурумнун дугайында» № 195УХ-2 Тыва Республиканың Хоойлузун хажытканы билдинген. Дужаар ужуруг документилерни ук хамаатының бүрүнү-биле кирибээниң ужуңу, уругларны азырап кижизидер болгаш харагалзаар албан чери 2016 чылдың июль 13-тен 2017 чылдың май 5-ке чедир дузаламчы акшаны оларга төлөвүн турганы илерзэн.

Тыва Республиканың Өг-бүлө болгаш уруглар херектериниң талазы-биле агентилели хамаатыларның киирген документилерин чогуур деңгелге хынавайн турган. Оон ужуңу чаш уруг он ай ажыр пособие албаан.

Ук барымдаага хамаарыштыр прокуратура республиканың Өг-бүлө болгаш уруглар херектериниң талазы-биле агентилелиниң директорунга хоойлу-дүрүмнерни хажыткан таварылганы чайладырының дугайында негелдени киирген. Прокурор киржилгезиниң соонда чаш уругну азырап карактаары дээш ук хамаатының албайн турган пособиениң чыылганы-биле 80 муң рубль хемчээлге шуптузун төлөп берген.

Албан-дужаал элзэн буруулуг ажилдакчыны корум-чурум харысалгазына онааган.

Сайзана ООРЖАК,

Кызыл кожуунун районнар аразының прокурорунун дузалакчызы.

ИХЯ-ның медээлеринден

ЧАЖЫТ СӨӨРТҮЛГЕ

Документ бижиктери-даа чок ноутбуктар, планшеттер, алдын каасталгалар болгаш норка кежи тоннар чажырып сөөрткен кижини орук-пост албанының (ДПС) ажилдакчылары туткан.

Сентябрь 26-да 13 шак үезинде «Шивилиг» постузуңга ОШАЧКИ-нің инспектору хыналда чорудары-биле, «Хонда Аккорд» автомашинаны доктааткан. Оон чолаачызы Хакас Республиканың 36 харлыг чурттакчызы болган.

Автомашинаның иштин хынап турар үеде Россияның ИХЯ-ның «Кызыл» муниципалитеттер аразының килдизиниң ДПС ажилдакчызы алдын каасталга эдилелдерин, норка кезинден даараан беш дүктүг тонну, ол ышкы танып билип алыр кылдыр тускай бижзэн дугаарларын балап каапкан

беш ноутбукту, үш планшетти, чурук тырттырар ийи аппаратты тыпкан. Оларның өрте-үнезин бижзэн-даа, садып алганын-даа бадыткаан документилер чолаачыда чок болган. Ук эдилелдерни Абаканда бир ломбардка садып саарар дээш, Кызыл хоорайның бир ломбардын садып алган деп чолаачы тайылбырлаан.

Ук чолаачының чоруктарында РФ-тиң Кеземче дүрүмүнүн 175 чүүлү-биле көрдүнген «Билдингир-ле кем-херектиг арга-биле чедип алдыгган эт-хөреңгини садып алыры болгаш садып саарары» кем-херек үүлгедииниң демдектери илереттинген.

Бо хүнде ук барымдаага хамаарыштыр хыналданы чорудуп турар. Оон түңнелдери-биле чогуур шийтпирни үндүрер.

МАШИНАЗЫН ХАВЫРТКАН

Бо чылдың февраль 28-те Шагаан-Арыг хоорайның Дружба кудумчузуңга орук-доскуул албанының (ДПС) инспектору документилер хынаар дээш, бир машинаны доктаадыпкан. Оон чолаачызы – тус черниң 1990 чылда төрүттүнген чурттакчызы машинаны эзирик башкарып чоруур болган. Күрүнениң автоинспекциязының ажилдакчылары эзирик чолаачының машиназын ол дораан хавырган.

Истелге-хыналда үезинде тодараны болза, ук хамааты моон мурнунда база аңаа демейлешкек чурум хажытканы дээш РФ-тиң Административтиг эрге-хоойлу хажыдышкыннарының дугайында дүрүмнүн (КоАП) 12.8 чүүлүнүн 1 кеззэн езугаар администра-

тивтиг харысалгага онаажып турган болгаш 2017 чылдың апрельде эптештирилге шийткелчизи ук хамаатының машина башкараар эргезин 18 айга каааш, 30 муң рубльге торгаан болган.

Кеземчеге онаашкан турбуже, чолаачы база катап машинаны эзирик башкарып мунганы дээш РФ-тиң Кеземче дүрүмүнүн 264.1 чүүлү-биле көрдүнген «Административтиг кеземчеге онаашкан кижиниң орук шимчээшкениниң дүрүмнерин хажытканы» дээш кеземче херзэн оттурган.

Бо хүннерде чурум хажыткан кижини чурттап турар девискээринден өскээр чоруп болбазының дугайында хол үжүүнде чоруп турар. Кеземче херзэниң хыналдазы уламчылап турар.

ТР-нің ИХЯ-ның парлалга албаны.

Чаа бүдүрүлгө

ӨГ-БҮЛӨМНИ АЗЫРААРЫ – ХҮЛЭЭЛГЕМ

Тес-Хем кожууннун төвү Самагалдай суурга совет үелерде “Сельхозтехника”, Суг ажил-агыйы, Орук септелге-тудуг эргелели, КМК, Аңныыр ажил-агыйы дээш өске-даа улуг организациялар ажилдап турган. Ол албан черлеринге чүс-чүс самагалдайжылар, ылаңгыя эр чон ажилдап, өг-бүлөзүн азырап, суурунун ажил-агыйжы, хүндүткелдиг хамаатылары болуп чурттап чораан. А кажан СССР буурап, эде тургустунушкун үезинде ук албан черлери ажилын соксадып, дүшкүлөп калган соонда, кагдыган организацияларның эрги оран-савалар суурларның овор-хевирин үрөп, ээнзиреп артып калган.

Тес-Хем кожууннун чагыргазы суурунун келир үеде сайзыралынче, чаагайжы-дылгазынче кичээнгейни угландырып, ол ышкаш ажил-агый чок, хөй ажи-төлдүг, социал байдалы берге өг-бүлөлөргө кежигүннерин ажилче хаара тудар сорулга-биле кагдыган оран-саваларны

нал ачы-дузанын чедирери болур. Бурунгаар үзөл-бодалдыг аныяк сайгарлыкчы ажил-агыйын улгаттырып, сайзырадыр база ажилчыннар санын көвүдөдир сорулга-биле, ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының ажил-агый чок, хөй ажи-төлдүг, социал байдалы берге хамаатыларны ажил-биле хандырар программасынга киришкеш, 100 муң рубль деткимчени алган. Ол акшазы-биле чазаныр, фрезерлиг база чондурар станоктарны садып алгаш, чоннун чагы-биле бажың эт-севи (сандай, стол, комод дээш өске-даа) кылып эгелзэннер. Чүглө эт-сеп эвес, бүдүн 6х6,5 хемчээлдиг белең бажыңгыштарны, чунар-бажыңнарны база кылгаш, садып турарлар. Тес-Хем кожууннун чагыргазы чаа тургустунган аныяк бүдүрүлгени деткип, ажил-агыйын шуудадып алзын дээш база кожууннун коммунал ажил-агыйына ажиллаар кылдыр 3 тракторну, чудук сөөртүр 2 машинаны дамчыдып берген.

“Коммунальщиктин” ажилчыннарының

жыңчыгаштарын (коробказын) кылыр материалдарны пилорамага дилдирер ажилдарда. Олар чоокта чаа У-Шынаа сумузунга чаа кудукту кылгаш хүлээткен. “Коммунальщиктин” оолдары кол ажилындан аңгыда, кожууннун кышкы мал чемин белеткээр сизген кезилдесинге база киришкеннер. Ол ышкаш ажи-төлүн чааскаан азырап олурар иелерге кышкы одаар ыяжын тайгага белеткээш, бажыңнарынга дүжүрүп бергеннер дээрзин бүдүрүлгениң удуртукчузу Николай Анатольевич дыңнатты.

Николай Үдел-оол ажилдакчыларының дыштанырынга таарымчалыг байдалды тургузар дээш кызып турар. Хостуг үезинде дыштаныр, чөмненир өрээлинде интернет четкизин кожуп каан. Ажилчыннарынга кылган ажилының көргүзүү-биле акша-шалыңын үезинде, доктаамал бээр оон бир кол сорулгазы.

“Коммунальщиктин” тракторизи 7 ажи-төлдүг Эдуард Чооду: “Бо коллективте турумчуп, эки ажилдай бердим. Черле трактор мунуп чораан болгаш, трактористей бердим. Ажи-төлүм хөй, ынчангаш кызып ажилдаар апаар мен. Бисти ажил-биле хандырып турары дээш Николай Анатольевичке четтирдивис”.

Пилорама ажилдакчызы Вячеслав Ензак: “Маңаа ажилдааш, бир чыл болдум. Кылыр ажилым тудуг материалдары белеткээр. Пилорамага ажилдаарын маңаа өөренип алдым. “Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг” төлевилелдин 3 киржикчинин кыштагында бажыңнарының, кажаа-хораазының ыяштарын белеткеп бердивис. Үш ажи-төлдүг мен, ийизи школачы. Өг-бүлөмни азыраары, ажи-төлүмнү бут кырынга тургузуп алыры мээң хүлээлгем болганда, ажил чокка ол канчап-даа болдунмас”.

“Коммунальщиктин” кылып турар кудуктарының бирээзи Самагалдайда өскүстөргө кылган чаа бажыңнарның девискээринде. Чаа туттунган 2 аал чурттаар 10 бажыңда 20 өг-бүлө чурттап турар. Олар мурнунда 1 километр ажыг черден суглап турган болза, ам чанында чаа кудуктуг болганнар. Суг барда ногаа, картофель тарыыр аргалар бар апаар.

Николай Үдел-оол ажил-агыйын таныштырып тура, келир үеде планнарын база таныштырды, 800 дөрбелчин метр улуг бажыңның чартыныга машина чугдурар цех ажыдып алыр деп планнап турар. Аңаа база ажилчын олуттар немежир, ажил-агыйы улгадып, сайзыраар.

Чаа тургустунган аныяк бүдүрүлгениң сайзыраарына кол-ла чүүл — ында ажилдап турар кижилерниң аразында демниг, найыралдыг, чурумнуг болуру. А ында ажилдап турар оолдар шупту чаңгыс үениң, аразында чоок, билчир кижилер чыылган болганда, ажил-агыйы шуудаар дээрзинге чигзиниг чок.

Бажыңга ыт кээрге, эки демдек дээр болгай, оларның оран-савазына ыт эвес, а бөрү огу “аалдап” келгени анаа эвес. Тайгага ыяш кезип чайлаан оолдар авазы чок, бичи бөрзөкчигешти тып эккелген. Ам ол “Коммунальщиктин” девискээринин кадарчызы болган. Бөрзөк кижилерге чаажыгып, оларның өңнүү апарган. Байырлажып тура, ажил-агыйының имдемдээн (эмблемазын) бөрзөккө тураскаадып алырын сүмеледивис.

Алдынай СОЯН.

Авторнун тырттырган чуруктары.

Кыш — шыңгылы шылгалда

КЫШКА БЕЛЕН

Чаа-Хөл кожууннун ажил-агыйларында 8197 баш бода мал, оон иштинде 2758 инек, 40503 шээр мал, оон иштинде төрүүр 15521 хой, 2426 чылгы мал, 325 хаван, 283 куш, 27 сарлык, оон иштинде төрүүр 7 сарлык 2018-2019 чылдарның кыштаглаашкыныч кирген. Чаа-Хөлдүн 4 сумузунда 41 кыштаг бар. Малчын аалдарда 183 өг-бүлө чурттап турар.

Чайгы үеде 7574 тонна мал чөмкү белеткээш, 1 башка онааштыр чижек-биле 12091 центнер мал чөмкү хувааган. Сизген кезер шөлдерниң аразы ырак-даа болза, мал чөмкү кыштагларже сөөртүп чедирген. Агаар-бойдуштуң аайы-биле малды одарже үндүрери берге апаар таварылгаларны барымдаалап, мал чөмкү четчир кылдыр курлавырлаан.

Кожууннун ажил-агыйларында мал-маганны онча-менди кыштадып, мал оолдаашкынынга белеткелди хандырап, мал оорлаар чоруктарны болдурбас талазы-биле баш удур хемчеглер ап чорудар ажилчын штабты тургускан. “Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг” төлевилелдин киржикчилеринге организацияларны быжыглаан. Малчыннар болгаш “Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг” төлевилелдин киржикчилеринин кыштаанче аргыжар оруктарны аштап-арылаар машина-балгаттың кывар-чаар материалдар садар акша-хөреңгини суму бүрүзүнүн бюджетинден аңгылап белеткеп алырын дугурушкан.

Чоннун диктантызы

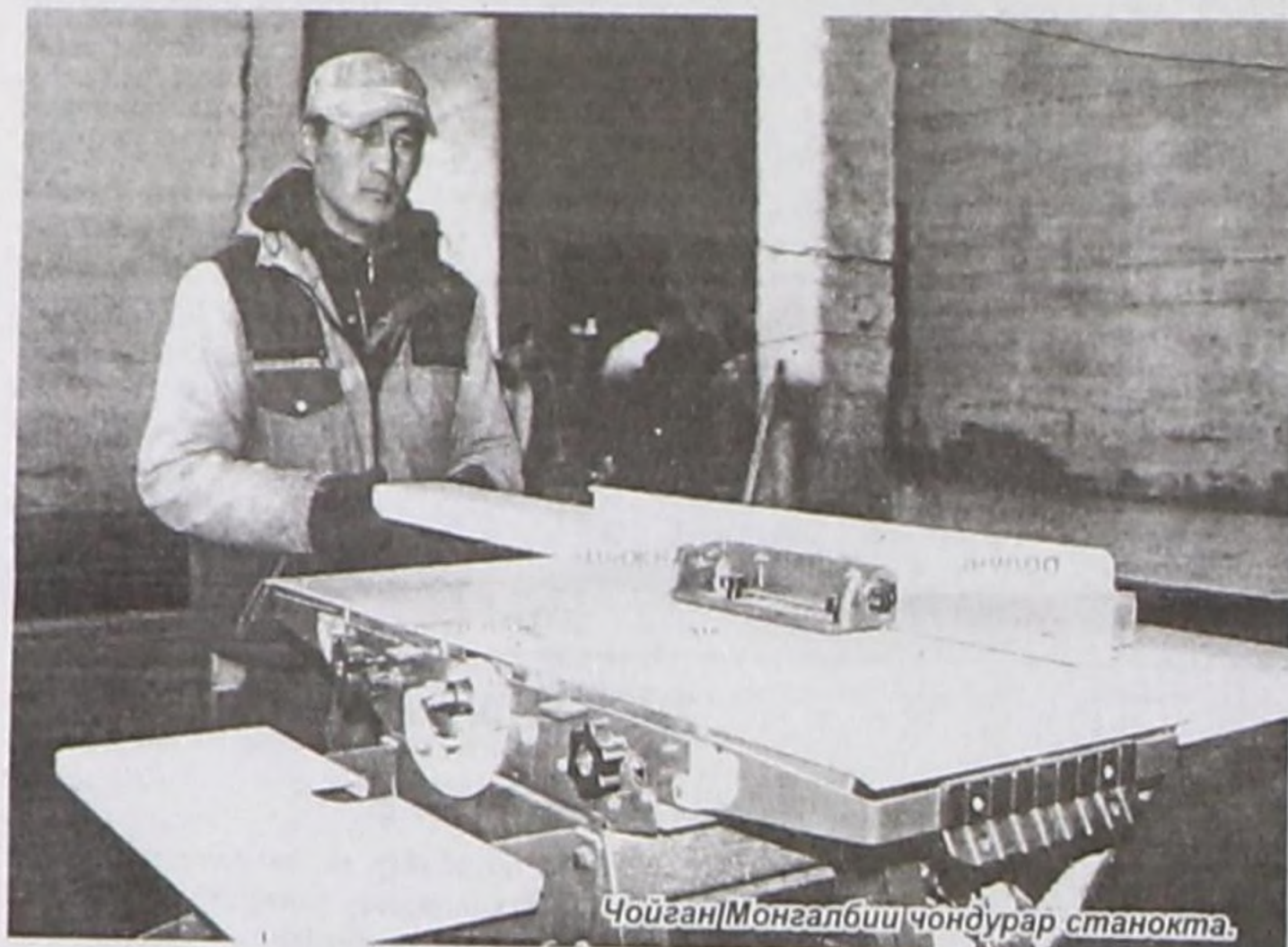
ТҮҢНӨЛДӨР КАНДЫГЫЛ?

Төрзөн дыл хүнүн таварышты Тываның гуманитарлыг болгаш социал-экономика тускай шинчилелдер институтунун эртем ажилдакчылары «Чоннун диктантызын» организаастап чоруткан. Бо чылын чогаалчы Олег Сагаан-оолдун «Таңды-Ууланың кижилери» болгаш шүлүкчү, очулдурукчу, эртемден Сайлыкмаа Комбунун «Дылывыс — чоргааралывыс» деп сөзүгүлдерге диктантыларны шупту 216 кижиге бижзэн, олардан 24 кижиге «4», 85-жи «3», 107 кижиге «2» демдекке бижзэн болган, а «1» демдекти кым-даа албаан.

Институттун дыл болгаш моол шинчилелдер секторунун эргелекчи, филология эртемнеринин кандидаты Надежда Серээдарныч чугаазы-биле алырга, 2017 чылда 100 ажыг кижиге диктантыны бижзэн, а бо удаада улустун саны өскөн. Ынчалза-даа «5» демдек алган кижиге чок, мында чүнү көргүскен дээр, тыва дылын уттуп бар чыдар база дефистеп бижири нарын сөстөргө, хуу болгаш ниити чүве аттарынга чазып турар. Чижээ, аг-шериг деп сөстү ахшери дээш хөй кезин частырыгы бижзэн, оон-даа ыңай тыва сөстөргө частырыл бар. Келир чылын кожууннарда чонга интернет таварыштыр онлайн диктантыны бижидер сорулганы салган.

Чоннун диктантызын Тываның Чазаандан 73 кижиге, Дээди Хуралдын Даргазы Каң-оол Даваа баштаан депутаттар, Кызыл хоорайның чагыргазы, ТР-ниң №2 эдип-чазаар колониязының ажилдакчылары, «Шын» солунун редакциясы база яамалар төлээлери идепкейлиг бижзэннер. База «4» демдекке бижзэннер Дээди Хуралдын депутаттарына, Чимисмаа Монгушка, Аяна Соянга, ТР-ниң кадык камгалал сайыдының оралакчызы Күдөр Монгушка, парлаг секретары Чечен Булытовага, хоорай судундан Аяна Салчакка, Кызыл хоорайның мэриясыдан Саяна Самдараага болгаш өске-даа ажилдакчыларга шыңзылга бижиктерни база номнарны берген.

Ася ТҮЛҮШ

Чойган Монгалбий чондурар станокта.

ажылгыр, сайгарлыкчы кижилерге септелсип алгаш, ажиллап киирип, ажилчын олуттарны тургузуп, ажил чок кижилерни ажилга хаара тудуп, шуудап ажилдаары-биле берип эгелзэн.

Оларның бирээзи Самагалдай суурунун адаа чарында, 20 ажыг чылдар дургузунда ээн кагдыган турган мурнунда орук септелге-тудуг эргелелин оран-савазын “Коммунальщик” КХН-ге аңгылап берген. Ук албан черинин удуртукчузу Николай Үдел-оол идепкейжи, ажилгыр аныяк сайгарлыкчы бо чылдың чазын боду ышкаш ажилгыр эш-өөрүн чыгаш, боттарының күжү-биле ол оран-саваны септээш, “Тайга” пилораманы тургузуп алгаш, ажилдап кирипкеннер. Оларның ажилының бир кол угланышкыны — суурунун оруктарын аштап-арылаар, чурттакчы чонга комму-

эң эвээжи-ле 3 уруглуг, хөй ажи-төлдүг адалар. Оларның аразында хоругдал черинден хосталып келген оолдар база бар. Хоругдалдан келгеш, амыдыралы шуудавайн, доктаамал ажил-агый чок чораан чаңгыс чер-чурттугларын коллективче кирип, ажилдадып алганы Николай Анатольевичинин буянын чоруу, дидим базымы-дыр. Частырыгы кылгаш, эттип, шын орукче бодун углап чоруур кижилерни деткивейн канчаар. Амыдыралдың каалама эвес оруктарын чурттап эрткен кижилер кандыг-даа кадыг ажилды кылырындан кортпас, езулуг бердинген ажилчыннар боор дээрзинге чигзиниг чок.

“Коммунальщиктин” штадында 5 ажилчын санаттынып турза-даа, херек кырында 10 хире кижиге ында турум ажилдап турар. Бо хүн оларның чарты тайгага ыяш кезип белеткээр, а чарты Самагалдайда чаа 2 кудуктуң ба-

Айдаш Чооду, Рафаэль Чооду пилорамада.

Эдуард Чооду оруктарны аштап тур.

Тыва дыл хүнүнүн байырлалында

АРТИСТ, ЫРААЖЫ, ШҮЛҮКЧҮ

депсинип орарларга мен бодум хуумда база каттыштым. Оода амыр-менди солчуп тывалааш, ескезин орус дылга чугаалаан турган болза, ындыг-мындыг чугаа-даа турбас ийик.

Театр артистери В.Ш. Көк-оолга турскааткан «Көк дээрниң оглу» деп шииден

үзүндү-биле концертин эгеледилер. Тыва театрының үндезилекчилери артистери В.Ш. Көк-оолду, Виктор Көк-оолду, Александр Лаптаңы болгаш өскелерни-даа көрүкчүлөр дораан танып, изиг адыш часкаашкынары-биле уткуп турду. Ылаңгыя Кара-кыс Номзатовна биле Максим Монгузовичиниң баштак кожаңнары күүсеткен Саян Монгуш биле Айзана Чылбак-оолду улуг хүндүткел болгаш чоргаарал-биле уткудулар. ТР-ниң Чазаның Үрер хөгжүм оркестриниң үделгези-биле С.Базыр-оолдуң «Күскү сесерликке» деп вальзын ойнап турда, ол үениң чуруктары каракка көстүп келир-дир. Кара-кыс, Максим Монгузовичиниң бот-боттарына бижээн чылыг сөстөрлиг чагааларын Орлан Оюн биле Надежда Ооржак сеткил-сагыш хайныгып келир кылдыр номчудулар.

К. Мунзуктуң «Ырым, кутту-

луп кел» деп шүлүктөр чыындызында кирген хөй чогаалдары чараш ырлар болуп хуула бергенин билер бис. Ол кезээ ТР-ниң алдарлыг артизи Эльвира Докулактың, сургуул Карина Ховалыгының болгаш өскелерниң-даа күүселделерин магадап дыңнадымыс. Оон аңгыда Кызылдың уран чүүл училищезиниң сургуулу Долгармаа Хуужан болгаш ол-ла өөредилге чериниң уруглар ансамбли ынак артизистиниң ырлап чорааны ырларын күүсеттилер.

К. Мунзуктуң шүлүктөрүн ТР-ниң алдарлыг артизи Галина Мунзук номчуур дээрзин чарлаптарга, бүгү кичээнгеи-вис ында барды. Ыраажы эжи Хүргүлек Конгарга, драматург В. Көк-оолга, өөнүң ээзи М. Мунзукка турскааткан авазының шүлүктөрүн Галина Максимовна таалал-биле күүсетти. А кажан ол авазының ырлап чорааны улустуң ырызын ырлай бээрге,

көрүкчүлөр кайгап ханмаан. Сактырымга, Кара-кыс Номзатовна сценада боду турган ышкаш кынды. Галинаның авазына дөмей деп чүвезин! Авазы-даа, ачазы-даа ыраажы болганда, уруу канчап ырлаваас боор, ол кезээ Галина Мунзук көрүкчүлөргө манавааны кайгамчык белекти кылды. «Үргүлчү ырлап чор, Галина. Чүден-даа сезинме, ындыг салым-чаяан хан-дамырында-дыр» диксээн-нер хөй-ле боор.

Чараш ырларга улаштыр күүрүне филармониязының «Саян» ансамблиниң самчылары оюн-көргүзүүн бараалгаттылар.

Кайгамчык таалалды шаңнаан кезээниң организакчылары — сценарийин бижээн Эрик Норбуга, режиссер Марина Сагдыга, артистерге өөрүп четтиргенивисти илеретпес аргавыс чок. Тыва дыл хүнүнүн байырлалында тулган белекти театр ажилдакчылары көрүкчүлеринге бараалгатканы чүрөктерге уттундурбас болуп артар.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Ноябрьның 1-де, Тыва дыл хүнүнүн байырлалында, В.Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театры РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң Улустуң артизи Кара-кыс Мунзуктуң төрүттүнгенинден бээр 100 харлаанынга турскааткан театржыткан оюн-көргүзүүн көрүкчүлөргө бараалгаткан.

Көжеге ажиттынган соон-а, кезээниң башкарыкчылары сценаже ТР-ниң Чазаның аргазының бирги оралакчызы орана Натсакты чалапты. Тыва дыл хүнүнүн байырлалы-биле чыгып келген бүгү чонга байыр чедиргеш, Кара-кыс Номзатовнаның салгалдарын база байыр чедирип, тыва театрының хөгжүлдесинге бол-ш тыва чогаалдың хөгжүлдесиниң азыралына ооң кирип кел-н улуг үлүг-хуузуун бедии-ле үнелеп, чылыг сөстөрүн чаалаан. «Тыва дылга чоп чаалавайн турар дарга боор, ырп-барып бо хүнде — тыва дыл хүнүнде аан» дижи, эл-

Тыва улустуң аныяк салгалы төрээн дылындан оспаксырааны, тыва дыл кичээлдериниң шактарын школаларның өөредилге программасында кызырганы, чечен чогаал номнары чырыкче эвээш үнүп турары дээш тыва дылдың амгы нарын айтырыглары төрээн дылывыс дээш сагы-жы аарып чоруур кижилерниң ишти-хөңнүгө хөрлээп чораан. Национал дылдарны школаларга өөреникчилер боттары шилип өөренириниң дугайында өскерилгелерни Күүрне Думазы «Россия Федерациязының өөредилге дугайында хоойлузунга» киригени ол дүвүрээзини улам доюлдурган. Ынчангаш «Тыва дыл — чоннуң өнчүзү» деп республика чергелиг III шуулганын «Тыва дылдың чидиг айтырыгларына турскааткан ажык чугаа» деп бирги кезээнге тыва чоннуң аныяк салгалы төрээн дылын уттуп турарының, ооң чылдагааннарының, тыва дылды школаларга өөредирин сайзырадырының, төрээн дылывысты камгалап арттыраарының дугайында бодалдар, санал-онал солчулгасы дыка чидиг болган.

Филология эртемнериниң кандидаты, чогаалчы, шуул-ның эксперттериниң бирээзи Ана Доңгак чурттакчы чон азынга чоруткан шинчилел-лөр дугайында илеткеп тура, өөредилгеде, эртемде, күүрне-ыл-чорудулгазында, масса-информация чепсектеринде аш ниитилелдин өске-даа таларында тыва дылдың ыггалының сөөлгү үеде дыка ыгаарлаттынганын демдег-ле. Амгы үениң тываларының азында тыва дылдың че-ч-мергени чегейтээн, сөстөр-лавыры эвээжээн. Тыва ада-тер орус дылды ажы-төлүнүн-ем-билиинге, ажил-ижинге, адыралына кол дыл кылдыр апарганындан тыва дылды (г-дары өөренири албан-с деп санап турар. Мын-а хамаарылганың уржуундан таларының аразында чугаала-р уjur-дузазын безин тыва чидирип турар деп эртемден-ткан.

Тыва дылывысты школа-өөредирин кызгадады деп удавай, төрээн дылывыс-чидирер деп бардывыс мөгүдөвейн, ону камга-арттырып алырының та-ы-биле боттарывыс чүнү-лү болурувустуң дугайында тележилиңер деп филология эртемнериниң доктору Каадыр-

оол Бичелдей чугаалаан. Тыва дыл тыва чоннуң төрээн дылы бооп артып каары тываларның боттарындан хамааржыр деп ол санап турар. Ооң чугаазында мындыг медээ шуулганың киржикчилерин дыка элдепсин-дирген — республикада 183 школаның аразындан чүгле 19 школа тыва дылга өөредилгени чорудуп турар.

Тывада 183 школаның аразындан чүгле 19 школа тыва дылга өөредилгени чорудуп турар апарганының чылдагаанын республиканың өөредилге ады-ры дээш харысалгалыг чораан болгаш амгы үеде ол ажыл дээш харылап турар даргалардан республикада көскү хөй-ниити ажилдакчы, тус черниң билдин-гир политици Хонук-оол Монгуш айтырарга, чиге харыы чок бол-ган.

Тыва дыл болгаш чогаалдың 10-11 класстарга өөредилге номнары чүге парлаттынмаанының дугайында шуулганың кир-жикчизи башкының айтыры-дан республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының болгаш ооң башкарылгазында өөредилге албан черлериниң ажылында четпестер билдинген — өөредилге номнарын феде-ралдыг даңзыже (реестр) кириер талазы-биле ажилды доктаат-кан хуусаада кылып четтиклээ-

МЕН — ТЫВА МЕН БЕ?

нинден тыва дылдың өөредилге номнары парлаттынмаан.

Арга-дуржулгалыг тыва дыл болгаш чогаал башкызы, Кызылдың № 9 школа-гимна-зиязын хөй чылдар дургузунда удуртуп чораан, амгы үеде тыва дыл талазы-биле хөй-ниитижи инспектор Валентина Дөмүр-оол национал дылды школаларга өөренириниң федералдыг про-граммага дүүштүр тыва дыл болгаш чогаал кичээлдериниң шактарын республиканың школаларының программасын-га киригенине хамаарыштыр бодунуң бодалдарын илерет-кен. Школаларның өөредилге программаларына тыва дыл болгаш чогаал кичээлдерин неделяда 5 шак чедир кирип болурун чугаалааш, бо талазы-биле хынамчалыг ажилдаарын ол сүмөлзэн.

Тыва дыл талазы-биле хөй-ниитижи инспектор эки тура ажилды тыва дыл талазы-биле күүрне инспектору кылдыр эде көрүп, тыва дылды камгалап арттыраарына эргежок чугула бо албан-дужаалга Валентина Өдүрековна Дөмүр-оолду то-муйлаарын Тываның улустуң чогаалчызы Черлиг-оол Куу-лар саналдаарга, шуулганың киржикчилериниң чамдызы ооң ол саналын деткээн.

Эртемден К.А. Бичелдейниң төрээн дылывысты камгалап арттыраары бистиң боттары-выстан хамааржыр деп бо-далы чөптүг дээрзинге Тыва улустуң үндезин культура төвүнүн коллективиниң кылып турар ажилдары бадыткал бооп болур. Бо тепте тыва дылда мультфильмнерни кылып эг-лээни РТ-ниң культура сайыды Алдар Тамдынның илеткелин-ге дыңналган. Бичи уруглар, оолдар орус дылда дамчыдыл-галарны, киноларны телеви-зордан, телефоннардан көрүп,

орус дылга чугаалап өөренип ап турар апарганда, тыва дыл-да мультфильмнер уругларның тывалап чугаалап өөрениринге дуза боор деп төптүң ажилдак-чылары идегеп турар.

Тыва улустуң тоолдарына үндезилээн видеофильмнерни, тыва чогаалчыларның чогаал-дарын чечен-мерген кылдыр номчуп каан аудионотнары үндүрер студияны Тыва үндезин культура төвүгө тургузар деп турарын база культура сайыды шуулганың киржикчилерин-ге дыңнаткан. Республиканың найысылалы Кызыл хоорайда болгаш кожууннарда библио-текалар, культура бажыңнары, клубтар, музейлер, театрлар тыва дылды келир үеде салгал-дарга дамчыдып бээринге улуг рольду ойнаар уурлуг деп ол чугаалаан. Тываның Виктор Кө-оол аттыг национал хөгжүм-шии театрының болгаш 11 улусчу театрларның сценаларында тургускан шиилер барыкшуптузу тыва дылда деп сайыт демдег-лээн.

Амгы үениң бурунгаар көрүштүг аныяктары тыва дылды болгаш чогаалды, уран чүүлду интернет дамчыштыр непере-дир болгаш өөредир талазы-биле кылып турар ажилдарын шуулганга сөс алган эштер чугу-лалап айытканнар. Эң ылаңгыя Али Күжүгеттиң болгаш ооң эштериниң чүткүлдүг ажилдап турарын онзалап демдегеп, четпестерни айтып, оларның ажылына тыва дыл болгаш чогаал талазы-биле эртемден-нерни, башкыларны, чогаалчы-ларны хаара тударын санал-дааннар.

Республикада ат-сураа эки билдингир тыва дыл башкызы школага ажы-төлдү тыва дылга өөредириниң айтырыгларының дугайында орус дылга чугаа-лааны шуулганың киржикчи-

леринге чиктии сүргей кындыр дыңналган. Тыва дыл башкыла-ры орустап чугаалап туруп бээр болза, мен — тыва мен деп бодал оларның өөреникчилериниң ба-жына кирер бе?

«Тыва дыл — чоннуң өнчү-зү» деп республика чергелиг III шуулганга тыва дылда номнарың делгелге-садыын ор-ганизаастаан, Национал школа хөгжүдөр институт «Алаш болгаш Хемчик» деп тоолчургу чугаа-га үндезилээн видеофильми көргүскен, тыва дылды болгаш чогаалды, уран чүүлду хөгжүдөр база непередир дээш кылып чорудуп турар ажилдар ду-гайында илеткелдерни фило-логия эртемнериниң кандида-ды Зоя Самдан, Тыва улустуң эзу-чаңчылдары, аас чогаалы болгаш ус-шеверлер төвүнүн директору Игорь Көшкендей, Тываның ном үндүрер чериниң кол редактору Николай Куулар олар номчаан.

Россия Федерациязының чоннарының дылдарын шин-чилээр болгаш камгалап арт-тырар Фондуну тургусчурунга киржир, Тывада чурттап турар чоннарының төлээлеринге тыва дылды өөредириниң шөл-чүгөштерин аядар дээш, тыва дылды өөрениринге бол-гаш камгалап арттыраарына ажык-дузалыг бооп болур шиитпирлерни Тыва дыл — чоннуң өнчүзү» деп респуб-лика чергелиг III шуулганга хүлээп алган.

Шаңгыр-оол СУВАҢ.

ШАҢЧЫ СУУРУМ МЕҢЭЭ ЭРГИМ

Тываның Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол 2018 чылда «Биче суурларның хөгжүлдэзин» дыңнадып, тускай чарлыкты үндүргенин улуг өөрүшкү-биле хүлээп алдым. Ынчангаш демир-үжүктү сегирип ап, онза кичээнгей эргежок чугула болур база бир суур дугайында сактыышкыннарны бижиир ужурга тава-рыштым.

Аныяк кижиче чаа-ла өг-бүлө түдүп, аңгы чурттап эгелээним көдээ суур Шаңчы дугайында бижири көрей. 1968 чылдың март айда «Частың чечээ частып турда», деп хөөредип чугаалап болур, чылыг үе турганын эки сактыр мен. Ортумак эртемниг эмчи кижиниң мергежилин доозуп алгаш, Улуг-Хем районнуң Шаңчыга барып ажилдаар хуваалдага онааштым. Чүгле чаас-каан эвес, кады эртем-билиг чедип алганым, уругларым ада-зы, хөгжүм башкызы эртемниг Ким-оол Байырович-биле кады бис. Аңаа баргаш көөрүвүске, чогуу суур деп база болбас, чаңгыс кудумчуда алды, чеди хире бажың бар болду.

Ам сактып орамынга, тракторист, комбайнерларның чөмөн-ниге чери, каш бажыңнарлыг чурттаачылыг чери көрүп, хайгаараар эргелекчи деп кижиче оор телефон харылзаазы кожуу каан бажың бар. Оон аңгыда аш-чөм база идик-хеп садар бөрбек садыг, ол ышкаш чырык хандырыл-газын берип турар подстанция деп оран-сава база турган.

Тараа шөлүңге болгаш шаңга

аныяк уруглар улусту чөмгерип, ажилдап турду. Чайгы үеде ижер суг чүгле чөмөнниге черинде бар боор. Кыжын харны, дошту эргис-кеш, аш-чөм кылып белеткээр.

Шаңчы суурда бир онзагай чараш черлерниң бирээзи — улуг эвес тей. Ону долгандыр түдүп каан каш бажың бар. Шаңчы тараалаң чер база чурттаар бажың-балгат дээш өске-даа түдүг ажилдарын чорутпайн турган болгаш, эвээш оран-сава турган боор. Амгы үеде харын тыва национал аш-чөмни чон улуг сонугал-биле кылып белеткеп, садып саарып ап турар апарган-дыр. Ол үеде бөдүүн чоннуң хүннүң чиир аш-чөми — далган, тараа, сүт болгаш оон кылган ак чөмнөр: тарак, хойтпак, ааржы, саржаг база боттарының өстүрүп алганы мал-маганның эди болур. Кадыкшылга ажык-тыг болгаш хоолулуг тыва ак чөмнөрни кылып, белеткеп, чип чорааны билдингир.

Шаңчыга ынчан шээр база бода малды ол ышкаш хаваннарны азырап турду. Меңээ бир сонуганчыг чүве улгады берген ашак-кадай улус кастар азырап турганы болган. Оларны чайгы изиг хүннерде ваннада эжинди-рип турарын дыка элдепсинип, кайгаар мен. Сөөлүңде биллип чо-руурумга, бо азырал куштарның амыдыралына суг эргежок чу-гула бооп турар. Ынчангаш изиг болгаш каан хүннерде сугже кирип, эжиндирип турганы ол чүве-дир.

Суурга өг-бүлелиг ийи алыш-кы база чурттап турду. Би-чиизиниң адын Стур-оол деп

сактыр-дыр мен. Үргүлчү-ле хову-шөлдөн ыравас. Чазын, күзүн чер аңдарып, часкы-хову ажилдарына киржип чоруур тракторист, эрес-кежээ кижиче болгай. Өөнүң ишти Валентина Ак-Лама мээң санитаркам болуп ажилдап турду. Өг-бүлө Андрей деп бичии оолдуг турган.

Ынчан амгы үеде ышкаш телефон харылзаазы бар эвес. Эргелекчи кижиниң бажыңында телефон дамчыштыр Чаа-Хөлде эмнелге төвү-биле дүн-хүн чок харылзажып, долгап турдум. Меңээ дөрт өрээл бажың берген. Ооң ийи өрээлин аарыг улус хүлээп алыр эмчи өрээли кыл-дыр эде дерип алган турган мен. Чаа-Хөлдүң улуг эмчизи ынчан Оланас Ондар турду. Бодунуң ажылын эки билер, харысал-галыг эмчи чүве. Чалалгаларже кыштың соогу, чайның изии дивес аъттыг, чадаг чоннуң кадыкшылын, оларның амы-тынын камгалап, барып чедип турган бис.

Амгы үеде Шаңчы хүнден-хүнчө өзүп хөгжүп оор суур-ларга хамааржыр. Чаа школына база туткан деп дыңнадым. Оон ыңай мээң билбем та кайы хире сайзыраан чүве. Чо-нум-биле барып ужуражып, чугаалажып көрүмзө. Ам-даа бурунгаар хөгжүп сайзыра-ла, Шаңчы! Суурнуң улуг биче чурт-такчыларына ак орукту, чаагай чолду күзеп ор мен.

Шаңчы суурум меңээ эргим,
Эжим ышкаш сакты бээр мен,
Чаңгыс катап чөдө бергеш,
Чарылбазын күзээр-дир мен.
Галина БАЙЫНДЫ.

ШКОЛАГА АДЫН ТЫВЫСКАН

Кандыг-ла-бир албан черинге азы школаларга, культура одагларына чоңга билдингир, ады-сураа алгый берген алдарлыг кижилерниң адын тыпсы-ры база бир чаңчыл апар чыдар.

Чоокта чаа Алдан-Маа-дыр суурга Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы, РФ-тиң улус өөредилгезиниң тергини, Алдан-Маадыр суурнуң хүндүлүг хамаа-тызы, күш-ажылдың хоочуну Түмен-Байыр Ооржактың адын школага тывысканына турскаат-кан байырлал магаданжыр эрти. Чонга билдингир удуртукчу баш-кы Түмен-Байыр Арын-оолович Алдан-Маадыр школазынга 30 ажыг чылдарда ажилдап келген. Өөредилге шугумунга ажилда-анын санаар болза, 50 чыл-даа чөдө бээр. Эртем-билигге хөй-хөй оолдар, кыстарны өөреткен. Улус өөредилгезинге канчаар-даа аажок кызымаан, шудургузун көргүзүп келген башкы.

Школаның коллективи, тө-рел-дөргүлү Алдан-Маадыр школазынга бо башкының адын тыпсыры-биле тус чер чагыр-газынга, Төлээлекчилер хура-лынга билдиришкенин кирип турганнар. Башкының хөй чыл-дарда үре-түннелдиг ажил-ижин үнелеп көргөш, доктаалды хүлээп алган.

Ооң соонда ол доктаал херек кырында боттанган, школага башкының адын тыпсып, бай-

ырлаан. Алдан-Маадыр шко-лазында алдарлыг башкының ажил-ижиниң өг-бүлезиниң чу-руктарын делгээни-даа эки. Школага байырлал улуг-бичии чоннуң чыскаалы-биле эгелзэн, байырлыг хемчегни школаның директору, улус өөредилгезиниң тергини Екатерина Ондар ба-йыр чедирип, ажиткан, «Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы, Россияның улус өөредилгезиниң тергини, күш-ажылдың хоочуну Түмен-Байыр Арын-оолович Ооржак башкывыстың адын ты-высканы өөрүнчү. Ам мынчаар адаар, «Алдан-Маадырның Түмен-Байыр Ооржак аттыг школазы болур...» деп, чылыг сөстөрнү чугаалаан.

Байырлалдың ийиги кезээ суурнуң Самбажык аттыг куль-тура одаанга эрткен. Чыылган чонга сумунуң баштыңы Урана Ховалыг байырны чедирип, сактыышкыннарны чугаалады. Ооң соонда Алдан-Маадыр школазының директору Екате-рина Ондар школаның эрткен, амгы ажил-ижиниң дугайында илет-келди таныштырган. Школаның хоочун башкылары Чечек Бүкү-евна биле Зоя Дүпчүновна олар Түмен-Байыр Ооржактың допчу намдарын тайылбырлап чугаа-лааннар. Улаштыр байыр че-диришкinnerи, белек-селек үзүктөлбээн. Сүт-Хөл кожуунуң чагырга даргазы Дайынчы Он-дар, база кожуунуң баштыңы Юрий Бызытпаа, ТР-ниң Дээди

Хуралының депутады Седен-Очур Кара-Сал, Дээди Хуралдың аппарат удуртукчузу база үр үеде депутаттап келген Өнер Ондар, Өөредилге эргелелиниң даргазы Лидия Ондар баштаан даргалар база Макар Донгак, Улустуң чогаалчызы Черлиг-оол Куулар, композитор Александр Ооржак, Ортун Сарыглар болгаш өскелер-даа байыр чедирип, белек-селекти сөңнээн. Оон ыңай ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы Каң-оол Даваа тускай бижики дамчыдып, байырын чедирген.

Алдарлыг башкы Түмен-Байыр Арын-оолович алдыругуну эртем-билигге чедирип, төлөпиг кижилер кылдыр өстүргөн. Олар аңгы-аңгы ажил-агыда ажил-дап чоруурлар. Өөнүң ишти, уругларының эргим авазы, өг-бүлениң быжыг чөленгижи, улус өөредилгезиниң тергини Мандыш Хувааюновна 80 ажыг харлыг. Ам-даа ажы-төлүнүң аразында сергек-омаа хевээр чагыс-сүмезин берип чоруур ава. Уругларының ачазы 2 чыл бурун-гаар аарааш чок болган. Башкы боду аравыста чок-даа болза, ооң ады: школада меңгедип арттырып кааны эки үлегер-чижек-тир.

Башкының адын эдилзэн Алдан-Маадыр школазының коллективи бурунгаар чүткүлдүг, ам-даа хөгжүп, сайзыраар деп сорулганы салып алган, шудургу, кызымаккай ажилдап турарлар.

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл кожуун.

• Кызыл-Тайга школазының 80 чылы

АЛДАРЛЫГ КИЖИЛЕР ҮНГЕН

Бо чылын Сүт-Хөл ко-жуунуң Кызыл-Тайга шко-лазының 80 чыл юбилейи. Ол Сүт-Хөл кожуунга бир дугаар ажиттыгган школа болгай. Мен аңаа 50 чыл-дарның эгезинде «А» деп үжүктү өөренип кирдим.

Үениң агымы дүргени-биле чоруп турза-даа, ол өөренип кир-генимни сактырымга, дүүнүг чаа ышкаш сагындырар-дыр. Бирги классты Тыва Республиканың алдарлыг башкызы Коккужук Борбак-ооловна Шагдыр-оол, 2-ги классты Көк-Кат Чадалай-овна, 3-кү классты Шагдыр-оол Норбу-Самбуевич Ондар (сөөлүңде партия-совет ажы-лынга хөй чылдарда ажилдаан), 4-кү классты Деспи Санаае-на Ондар (база партия-совет ажылының хоочуну). Бо башкы-ларымга өөрүп четтирип чоруур мен.

Ынчан директорларым Мет-ке Кызыл-ооловна Ондар, Шаг-дыр-оол Норбу-Самбуевич Он-дар, Тывавыстың «Арзылаң» мөгези Сүүр-оол Хүргүлекович Ондар турган. Бир эки чүүл — 1 класстан эгелеп орус дылды орус башкыларның өөредип турганы. Бистиң башкывыс Фа-ина Березина сөөлүңде бистиң чаававыс болган. Ол ам Тюмень облазында чурттап чоруур.

Школаның амыдыралы кон-чуг солун турган. Пионер ор-ганизациязы дыштанылга ке-жээлерин, спортчу маргылдаа-ларны үргүлчү солун кылдыр эрттирип турду. Чазын, күзүн одага ажиышыкы болур. Мен аңаа шүглүп каарымга, Сүүр-оол башкы кончуг-ла амыраар чүве ийин. Чадаг чарышка база шаңналдыг черлерни ап турдум. Шыдыраага район маргылдаа-зынга Шомаадыр Куулар-биле шаңналдыг черлерни эккеп турдувус. Чаа чыл елказы база дыка солун эртер. Соок-Ирейни эң-не баштай көргенимни утпас мен.

База бир солун чүве — 4-5 демдектерге өөрөнгөн бистерни конфеталар-биле шаңнааш, та чүге ынчап турган чүве, багай өөреникчилерге чагаа хавынга аът мыаа суп каан боор. Ам бодаарга, элдеп чүве аа. Шко-лага өөренип турган үемде дөстүнмес тенек турганым шын. Башкыларымга буруулуг болуп турганымны миннип каар-дыр мен.

Эге школага өөренип тур-ган эштеримден хөй кижилер дээди эртемниг, удуртур ажил-дарда ажилдап чоруурунга өөрүп, чоргаарланып чоруур мен. Оларга чогаалчы Шомаа-дыр Куулар, мал эмчизи Бо-рис Бокаштай, башкы Уен-оол Ооржак, библиотекары Дыр-тык Куулар, кижиче эмчизи Хуна Ондар дээш оон-даа өскелер хамааржыр. Сөөлүңде төрзөн школамга өөредилге эргелекчи-леп ажилдап чорумда, Суг-Аксы школазынче директорладып

чорудупкан. Ол үеде партияның политиказы ындыг турган өске кожуунга өске черден кадрларны салыр турган. Мен Барыын-Хемчик кожуунуң улус өөредилгезиниң даргазынга 14 чыл, а Ак-Довурак хоорайның башкы училищезиниң дирек-торунга 20 чыл ажилдааш, ам хүндүлүг дыштанылгада мен.

Кызыл-Тайга — Тываның бичии суурларының бирээзи. Ол хирезинде Кызыл-Тайга, Ишкинден алдарлыг кижилер хөй үнгени кайгамчык. Тываның баштыңы үш кижиче үнгени дээрже төөгүге артар. Олар кымнарыл: Хүн Ноян Хайдып Үгер-Даа, ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы чораан Ондар Байыр Хүрен-оолович, Тыва АССР-ниң Дээди Сөвединиң даргазы чораан, ам Тыва Республиканың хөй-ниити палатазының даргазы Чимит-Доржу Байырович Ондар.

Ол ышкаш хөй-хөй алдарлыг кижилер үнгүлзэн. Араптан Он-дар (Кешпи) буддизм эртемниң доктору, алды дылдарны арыг билер турган. Севзэн Семен (Ондар) Хунаевич АРШ-тың аът-тыг шериниң полк командири, партия-совет ажилдакчылары Лопсан-Серен Намдакович Он-дар, Шагдыр-оол Норбу-Самбуевич, Дамбуу Көк-Кысович Он-дар — медицина эртемнериниң кандидаты, бирги тыва эртем-ден, ТР-ниң улустуң хөөмейжижи Маржымал Очурович Ондар, РФ-тиң улус өөредилгезиниң тергини Дырбак Халбыновна Күнзегеш (Ондар), Маадыр-оол Дамбаевич Ондар Сүт-Хөл, Эрзин кожууннарга улуг мал эмчилеп, көдээ ажил-агы эргелелиниң даргазы, сөөлүңде университетке ветеринария эртемни башкылап чораан, ТР-ниң алдарлыг чогаалчызы Шо-маадыр Тойлуевич Куулар, баш-тайгы тыва ужудукчу Алексей Хунаевич Чимий-оол (Ондар), Шуваран Намдакович Ондар, реактивтиг Як-40 самолеттун ужудукчузу чораан.

Амгы үениң аныяктарындан өгбелерниң изин изеп чоруур-лар Станислав Ириль — ТР-ниң улустуң артизи, В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының директо-ру, Мерген Делгер-оолович Мон-гуш ТР-ниң алдарлыг малчыны, муңчу малчыннарның бирээзи. Оларга канчап чоргаарланмас боор. Үстүңде ады кирген ал-дарлыг кижилер шупту Кызыл-Тайга школазының доозукчула-ры. Кызыл-Тайга школазының 80 чылдаан оюнга школаның коллективинге, ада-иелеринге, өөреникчилеринге улуг-улуг чедишкinnerни, аас-кежикти күзеп каайн.

Чамьян ОНДАР,
РФ-тиң улус

өөредилгезиниң тергини,
ТР-ниң алдарлыг башкызы,
күш-культураның болгаш спорттун тергини.
Ак-Довурак хоорай.

ПОЧТАЗЫНДАН

Алексей Мокур-оолович Белек-Байыр Алдан-Маадыр школазынга 1957 чылда ажылдап чедип келген. Ынчан 5-ки класска өөренип турган мен. Ол тыва дыл, төрзэн чогаал башкызы турган.

Башкывыс аажок талантылыг кижиге хөгжүмгө ынак, мандолинага керей ойнаар, спортчу оюннарда дески: бөмбүүн ойнап турда, оң күштүгүгүлүгүн дозары берге, хаак-биле ойнап турда, эстеңээр, хар дүвүленип туруп. Белек-Байыр башкының тыва дил кичээлдерди дыка солун эртер, чал-арап, өскээр чардыгар чай бербес. Чээлден дезип маңнаар оолдар безин баан, ынчангаш тыва дыл кичээлин тикпейн манаар турдус. Ол – бистиң ах башкывыс.

Башкывыс хостуг үезинде балыктааңга кончуг ынак. Бисти, Кылаң-оол-мени, улуг класс оолдарын (ынчан Алдан-Маадыр 7 чыл школазы турган) эртип алгаш, Алаш хемче балыктап туруп каар. Балыктаар херексели бир ийиш ишти, ону чадаг-тергезинге артап алган чоруур, бис элчип-селчип, шыкыска дузалажы каап чоруур бис. Бистиң чанывыска ховунуң чараш үнүгү – хамнаарак ырлай бээрге, дыка үр-лап дыңнап тургулаар бис. Башкывыс эк ыт чок тургаш:

– Дыка-ла чараш үнүгү аа! Ынчалза-тыва дылдың чараш үнүгө, хөөмей-ытка четпес-тир ийин ала, оолдар ап, ындыг деңгелгени кылганы бисти гадып, бодандырыпкан чүве. Бистиң шыкыска тыва дыл чараш деп бодал-ан-даа кирбейн чораан-на болгай. Ке чаа ажыдышкын болган. Алаш-нин балык кедергей улуг кара-кара, шыкка сыңмас кадыргылар улуг инек-тарның адаанче салырга, дораан-ней кааптар. Одагланып, аш-чем-кылып турган үевисте башкывыс:

– Алаш хемивис тывалап, аян ырын ап чыдар, магалыны! – деп, биске ындырбышаан, изиг шайын сагыш хан-аартап каап олургулаар чүве ийин. Бүдүү дааш-шимзэнниг агып чыдар ш хемни таптыг дыңнаарывыска, ап-ла, тывалап чыдар ышкаш, тыва-ерге аажок дөмей болур.

Балыктарны өйлеп шелип турдус: кывыс оран-чурттуң байлаан – аң-ин, балыын хөйүнү төтчеглевес, өйлеп-деп чагаан. Боду октаар сыырткы-биле чаңгыс ортумак белди чүктөп-ин келир. Омак-хөглүг хөөрежип, де-чаныптар бис. Орук дургаар ыраажы-тар тывазыг чараш аялгасы-биле-и, бисти үдеп чоруур. Чурттап турар-ириадывис, ада-иевистиң чылыг-чым-өө ышкаш, бисти уткуп алыр.

Чеди хонук часкы дыштанылга үе-де улуг класстың оолдары (6-7 класс) – Аьргадан школаның кыжын одаар-аан кагар бис. Белек-Байыр башкы

Алдын-кыс Санаа-Байыровна Монгуш деп атты адай кааптарга-а, кижиниң караанга ажилгыр, кежээ, чонунга эвилең ээлдек ижиниң овуру хевири көстү хонуп-ээр. Ындыг болур жүрүлүг-даа. Ол-үгү амыдыралын төрзэн чуртунга,-үргүн чонунга өргүп, бараан болуп-ораанын улуг назылыг кижилер-ки билерлер.

Ол анай-кара чажындан-на ада-ниң аалынга мал аразынга өзүп-ен болгаш мал ажилын эки билер.-изинден тура-ла эрес-кежээ ажил-ын көргөн улус мактаар турган. Ындың № 2 школазынга алдарлыг-кы Арыя Араптановна Алдын-оолдун-еникчизи болуп чораан. Школаны-жаш, садыг училищезин база доозуп-и, хөй дуңмаларын азыражып ада-ниңге дузалашышаан, күш-ажылчы-имны эгелзэрин шиитпирлээн.

1960 чылда Хайыракан суурга чурттап-ан угбазы Сесимаа, партия секре-и болуп ажилдап турган честези-сим Популарның бажыңга чайын-ип келгеш, ажил-агыынга дузала-п турда, саанчы Мария Саңгы-Бадра-и маңар Алдын-кыстың кежээзи-даа-уг-дур, фермага саанчыладып алза-ыгыл? – деп айтырган. Ол хүнден-ээш Алдын-кыс ферманың саанчызы

Улус өөредилгезиниң тергичиннери

ТЫВА ДЫЛЫМ БАШКЫЗЫ

бисти баштап чоруур. Тайгага баргаш, тыва ужура чачылдарны сагырын биске өөредип, херек кырында артыш-саңын салып, тайга эзинден өршээл дилеп, ак сүдүн, аш-чемин отче каап, тыва дылдың чараш, чедингир сөстөрүн чугаалап, биске айтып берип чораан. Ынчангы бичии сургуулдар элдепсинип кайгап турар бис. Ол бежен чылдарның эгезинде ужура-чаңчыл, лама-хамны шуут хоруп каан турган. Ындыг турган-даа болза, башкывыс тыва дылда онза үнелиг йөрээл домактарны утпайн, биске өөредип чорааны онзагай...

Улуг чоон дытты шилип алгаш, бал-ды-биле элзэн керттип алыр, оон узун хи-рээ-биле одура тыртар. Кажан дыт ужу-бар чыдырда, башкывыс аажок кээр-геп: «Човууртап тывалаан ышкаш, арай-деп-ле ушту, оолдар» – деп, хараадап-чугаалай бээр турган. Оозун бодаарга, башкывыстың сеткили ак, дириг бойдуска ынак болгаш, дытты кээр-геп турганы ол боор. Кежээ одаг чырынга долгандыр-туруп алгаш, башкывыстың дузасы-биле-тыва дылдың өртзэ турбас эртинези – улустуң аас чогаалын: ырыларны, кожа-мыктарны ырлажып, тоолдарны ырлай-аарак ыдып, тывызжытажып, үлегер-домактарның утказын сайгарып туруус-та, үе эрткени билдирбес. Ынчаар-ла-че-ди хонук караш дээр – өөренир үевис-чедип келир, ырлыг-шоорлуг школависче-чаныптар бис.

Ам бодап оорарымга, ынчангы 6-7 класстың сургуулдары шыдамык, ажил-гыр-кежээ турган. Чеди хонук иштин-де тайгага, шиви дөзүңгө, (интернат-дөжөктө, чоорганны бээр) хар кырынга-хонуп тургаш, хөй топкакты кышка беле-кеп ап турдус.

Ынчан Алдан-Маадыр школазынга-шыырак башкылар ажилдап турганнар. Оларның бирээзинге Тывада ат-сураа-билдингир бичии уруглар чогаалчызы-Экер-оол Кечил-оол хамааржыр, а-Маржымал Очурович Ондар хөөмей-сыгыт бөлгүмүн удуртуп турган. Боду-кедергей шевер, күш-ажыл башкызы. Тыва хөгжүм херекселдерин база кылып-турду. Серээ Омзаар гармошкага тыва, орус-даа улустуң ырларын дендии ой-наар, артында нота ёзугаар. Керттик-оол-Монгуш – композитор, элзэн каш чараш-тыва ырларның автору. Түмөн-Байыр-Арын-оолович Ооржак – алгебра баш-кызы. Баянга нота-биле Огинскийниң «Полонезин» арыг ойнаар, тыва дылга-улустуң ырларын ойнап, непередип, сур-таал ажилын кылып чораан. Черлиг-оол-Чашкынмаевич Куулар ынчан-на чоннуң

аас чогаалын чыып, шүлүктөрнү бижип-чораан. Ол кандыг-даа жаргон, холуксаа-чок, арыг тыва чугаа культуразын сагы-рын школаның сургуулдарындан негээр-турган. Ынчан бөдүүн башкы, ам Улустуң-чогаалчызы, бистиң аравыста чурттап, тыва дылдың салым-чолу дээш сагыжы-аарып чоруур кижилерниң бирээзи.

Школаның башкылар коллективи-янзы-бүрү омак-сөөктүг, эп-найыралдыг-ажылдап турдулар. Директор башкывыс-Е.М. Командирова – орус, Назив Назив-овна – татар, химия башкызы, Манчуев (адазының адын уткан-дыр мен) – бурят, интернат эргелекчизи. Галина Иванова – орус, балетмейстер. Бо башкының-тургусканы янзы-бүрү чоннарның тан-цылары кожуун чонунуң үнелелин ап, ха-рын-даа «Украинский голак» деп танцыны-Москвага Кремльдиң съездилер ордузун-га танцылап четкен черивис база бар. Ниити ырың башкызы Евгения Кучма – украин, ол дирижер-хоровик. Кожуунуң-уран чүүл көрүлдизинге улустуң ыры «Кожай биле Торгалыгны» 3-4 үңгө тургу-зуп, сыгыт-хөөмейни база кирип каарга, кайгамчык чараш хор болу бээр болган. Алексей Мокур-оолович башкыны аажок-мактап, чаа ажыдышкын деп турар чүве.

Школаның орус дыл башкылары ха-кас, белорус, орус омак-сөөктүг аныяк-башкылар ажилдап турганнар. Өске-омактыг башкылар тыва дылды хөлчок-чарашшынып, өөренип ап турганнар. Бистиң-биле тывалажып чугаалажыр, а-бистер шаавыс-биле орустап харыылаар-бис. Ынчаар чугаалажырга, өске дылды-дүргени-биле шингээдип аптар чүве.

Белек-Байыр башкы суббота санын-да тыва дылга хамаарышкан янзы-бүрү-темалыг кежээлерни эрттирип турган. Чижээлээрге, А.С. Пушкинниң тыва-дылче очулдурган латин үжүктүг «Ка-питан уруу» деп номун номчуп берип, утказын тайылбырлап база турган. Оон-ыңай суурнуң каргыраалап, хөөмейлээр-аныяк оолдарын чалап алгаш, эрттирген-кежээзи дыка-ла солун болган. Чалаткан-оолдар: Ооржак Хунаштаар-оол, Монгуш-Сундукай, Аңгыр-оол акый (Эзремчик-кырган-ачайның оглу), Ооржак Кайгал-оол, Ондар Бүрзе, Ондар Үспек суглар. Ол кежээге суурнуң чону хөйү-биле-чыылган. Алексей Мокур-оолович эге-сөс алгаш, тыва дылдың хөөмей-сыгытка-салдары – өк-биле адаар үннер-биле-аянжалгасы деп тайылбырны кылган.

Баштай Бүрзе акыйның хөөмей-сыгыдын улуг сонургал-биле дыңнап, адыш часкаашкыннары үзүктөлбейн-турган. Школавыстың өске омак-сөөктүг

башкылары тура халчып келген, кайгап, бажын чайып, Бүрзе акыйның аксын ажы-дып алган бакылап шаг бооп турдулар. Ырак улуг хоорайлардан келген башкы-ларга, ындыг чүве дыңнап чораан эвес, элдептиг хуулгаазын болбайн канчаар.

Дараазында оолдар база-ла хөөмей-каргыраазын катый-хаара салып, эзең-гилеп, борбаңнадып турда, канчаар ону. Адак соонда Хунаштаар-оол дошпулуу-рун туткаш, бир өске аян-биле:

Алдан-чөдөн кадыргызы

Агып баткан Алажымны.

Дөртөн-бежен кадыргызы

Төктүп баткан Манчүрээмни

дээш, хөөмей-сыгыдын сала бээрге, канчаар ону, уян кижиниң карааның-чажы бүлдеңейин бээр. Чыгып келген-чон Хунаштаар-оол Ооржактың хөөмей-төне бээрге, кезек када шимзэн чок, оон-хөп-хөнертен тура халчып, алгырып-кус-куннап, адыш часкап турда, чер-дээр-даа диңмиреп турган-даа ышкаш...Ол-бодунуң кайгамчык талантызы-биле-Москва чедип, хамык чонну кайгаткан-кижи-ле болгай.

«Тыва дыл-биле хөөмей-сыгыт, каргы-рааның аянажалгасы бир тускай үнүгү, өске чоннарда ындыг үнүгү тывары бер-ге» деп, Белек-Байыр башкының кыска-тайылбырындан билдингир. Оң чижээ – Тыва черивиске каш-даа катап хөөмейге-делегей чергелиг шуулган, эртем-шин-чилел конференциялары, «тегерик стол-дар», мөөрейлер эртип турары.

Мен ол мөөрейлерден черле чыда-калбас, сонургап көөр кижиге мен. Дашты-кы чурттардан келген хөөмейлеп олурар-кижини дыңнаарга, үнү күштүг-даа болза, тыва дылда ышкаш аянажалгасы чок, дузу-четпес шай-биле дөмей, анаа-ла ынчап-орар. Ынчангаш иевистиң чаяап төрүп-берген тыва дыл хөөмей-сыгыт-биле-тыны тудуш, эриг баарлыг, уян чымчак. Тыва чоннуң ынак чогаалчызы Антон-Үержааның «Ие дылым» деп шүлүүн-маңаа киризе, артык эвес боор.

Ийи харлыг чажымдан-на,

Ием меңээ айтып берген

Игил ыры сагындырар

Ие дылым ындыг кончу...

(Антон Үержаа).

Тываның школаларына хөй чылдар-иштинде ыры-хөгжүм, күш-культура, бойдус, география (дооскан факульте-дим ол) башкызы болуп ажилдап чораан-үлөримде, арыг тыва дылга чугаалаа-рын суртаалдап чораан мен. Школага-чадаг аян-чоруктуң бөлгүмүн ажыдып-алгаш, дыштанылга үезинде 4-5 хонук-по-ходтап чоруттар бис. Маңаа Белек-Байыр-башкының арга-дуржулгазын ажылгап, улуг арт-сынны ашкан болзувусса, ак-чемивисти чажып, ыяп-ла чалбарып, улуг-хемнер, хөлдөрнү кешкенде, база ындыг. Ынчап чоруурга, черниң ээлери эз көрүп, багай чүвеге таварыштырбас – камгалап, карактап чоруур боор чүве.

(Уланчылыг)

Александр ООРЖАК,
РФ-тиң Улус өөредилгезиниң
хүндүлүг ажилдакчызы,
күш-ажылдың хоочуну.

Ажил-ишчи кижилер

ХАЙЫРАКАННЫҢ ЭРЕС КЫЗЫ

апарган. Ол чоорту дуржулгалыг саанчы-угбаларындан ажыр саар кижиге апарган. Чоорту бызаа тыртып берип турар-улуг, кыдырык карактарлыг, кара кирби-терлиг аныяк оол тытты берген. Ол бодун-Танов Монгуш мен, хову бригадасында-тракторист-машинист болуп ажилдап-турар мен – дээн. Оон эгелзэш-ле ол-ийи чоок таныжып, фермага комсомол-чу кудазын эрттиргеннер. Танов конгү-мөзү-бүдүштүг кижиге болган. Танов Мон-гуш «алдыңчы» Кара-Монгуштар уктуг-тоолдаар-даа, моолдаар, орустаар-даа. 18 кады төрзэнниг Тевек-Кежегениң бир-кады төрзэн дуңмазының оглу. Танов ийи-угбалыг, бир инженер Василий Дамба-деп акылыг чораан. Оларның хеймер-дуңмазы.

1966 чылда СЭКП-ниң 22-ги съездизи-аттыг совхозтуң директору Тимофей Пи-чен-оол 3 аңгы бичежек фермаларны кат-тыштыргаш, комсомолчу аныяктарның «Дөргүн» сүт-бараан фермазы деп эде-адаш, шыңгы негелделиг, бедик ха-рыскалгалыг аныяк саанчы Алдын-кыс-Монгушту ферманың эргелекчизинге-салган. Ферма чылдан чылче бедик

көргүзүглерни чедип ап, 1968-1969-чылдарда «Коммунистич күш-ажылдың-бригадасы» деп атты чаалап алган. «Дөргүн» сүт-бараан фермазының-ажыл-ижи көскүзү-биле экижи, алдаржаан. А-удуртукчузу Алдын-кыс Монгушту СЭКП-кежигүнүңге база хүлээп алган. Ол хөй-ниити ажилдарына идепкейлиг кирип, суму, кожуун, Тываның Дээди Совединиң-5-ки, 6-гы чыыштарының, а 1971-1980-чылдарда ССРЭ-ниң Дээди Совединиң-9-ку чыыжының депутадына соңгуттуруп-чораан. СЭКП Тыва Обкомунуң бюро-кежигүнү, Пленум кежигүнү база болуп-турган.

Алдын-кыс Санаа-Байыровнаның-ажыл-ижин бедик үнелеп, 1966 чылда-Күш-ажылдың Кызыл туку ордени-биле, 1973 чылда Ленин ордени-биле, 1986-чылда Октябрь революциясының ордени-биле шаңнаан. Россия Федерациясының-көдээ ажил-агыының алдарлыг ажил-дакчызы деп атка төлөптиг болган.

Танов Монгуш-биле чурттааш, үле-герлиг, ажил-ишчи өг-бүлө болуп чо-рааннар. Чаңгыс оглу Владимир Танов-ович инженер эртемни Иркутск хоо-

райга чедип алган. Өнүң ишти Ольга-Күжүгетовна Кызылдың № 1 школазында-орус дыл, чогаал башкызы. Олар 3-уруглуг, улуг уруу Виктория Владимиро-ва дээди эртемниг кижиге эмчизи, 2 оглу-база дээди эртемниг. Санаа-Байыровна-6 уйунуң өгбө кырган-авазы.

Алдын-кыс Санаа-Байыровна 1-ги-бөлүктүң инвалиди, оглу, кенниниң-бажыңының чанында чурттап олурар. Оглу, кенни ажаап-тежээп, азырап-турарлар. Боду кылаштай албас, чүве-даа кылып албас апарган. Алдар-аттыг-саанчывыстың салым-чолу ындыг бол-ган. Чогум угааны ам-даа чарт, чурттап-эрткен амыдыралын төөгүп олурар. Июль-12-де 77 харлаан. Моон-даа соңгаар-кандыг-даа болза ажы-төлүнүң аразынга-үр-чыл чурттаарын күзөвишаан, чүгө экини-күзедим.

Бо чайын Чөөн-Хемчик кожуунуң-Наадымын таварыштыр, төрзэн-ко-жуунуң чагырга чери «Чөөн-Хемчик-кожуунуң алдарлыг ажилдакчызы»-деп медаль-биле шаңнааны Алдын-кыс-Санаа-Байыровнаның ажилын бедии-биле үнелээни болур. Моон-даа соңгаар-ол «Чөөн-Хемчик кожуунуң хүндүлүг-ха-маатызы» деп атка төлөптиг кижилерниң-бирээзи.

Виктория ПЮРЮНА.

СПОРТЧУ ЧҮТКҮЛ

Бөгүндөн эгелээш спортка
ынактарга Сергей Ынаажык-
ович Ооржактың тускай
булуңун ажиттывыс

Сергей Ынаажыкович Ооржак хостуг хүрешке ССРЭ-ниң спорт мастери, РСФСР-ниң профтехөөрөдигезиниң тергүүни болгаш РФ-тиң күш-культура болгаш спортунуң тергүүни хөрек демдектериниң эдилекчизи, ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы, педагогика эртемнериниң кандидаты, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, ТывКУ-нуң спорт кафедрасының башкызы.

ЧӨКПЕКТИҢ КОКПАЗЫ

Чарлз Дарвин дээр англи эртемденнин тодаратканын езугаар алырга, сарбашкыны кижилер кылдыр күш-ажыл хуулдурупкан болза, Тывада хөй-ле кижилер «Чөкпек башкының кокпазы» хөй-ле оолдарны мөгелер кылдыр кижизиткен деп санап турарлар. Сарбашкының кижилер апарганының дугайында өөредиг амгы үеде улуг маргыштыг болуп турар, а бистиң башкыыстың кокпазының дугайында чугаа маргыш чок, чүге дээрже ол тодаргай шын.

Ол кокпаны эртер улуг кежик меңээ база онаашканын сөөлүндө билип, өөрүп, чоргаарланып чоруур апарган мен. А ол үеде...

Бир дугаар кичээлге баргаш, сесерликти бир долгандыр маңааш, дамырак кара суг кыдынга чыда кааптым. Башкы меңээ чедип келгеш:

— Чоп чыдып алдың? — дей-дир.

— Туруптум. Бичи дыш ап, суг пақтап аайн дээш — деп шугулдаксай бердим.

— Бодун тиелеп шыдаваас чөлдүр кижилер хүрежип, тиелекчи болуп шааң чок хиредир. Сууң пақтап чыт че — дээш, шошкуп чоруй барды.

Тура халааш, соондан ыдып-ла каан мен.

Чөкпек башкының күсү, часкы үелерде тренировка-кичээлдери культураның болгаш дыштанылганын Н.Гастелло атыг парыгына ийи-үш катап долгандыр маңаашкындан эгелээр турган. Паркты чүгле долгандыр маңаар эвес, бир будуктуг ыяшка таварышкан болза, хүрештиң буттаар, чартыктаар азы «мельница» дээр ыяшкы бир-ле аргазын өттүндүр кылгаш эртер кылдыр сүмелээр башкы. Ол берге-ле шыгалда, ылаңгыя чаа хүрежип эгелеп чоруур бичи оолдарга суг.

Болат Монгушевич Чөкпек шыңгыы негелделиг, ажал-ижинге бердинген болгаш кижиниң сагыжына кезээде артып каар хөглүг-баштак чугааларлыг чораан.

Ооң бир, мээң думчуумда кезээ меңгеде кертиле берген чоруур, чугаазы мындыг уткалыг. Сиген кезеринге мөөрей болган дээр. Бир кезек мөге-шырак эрлер кадырын сегирип алгаш, дораан-на кезип кирипкен. Бир чамдыктары кадырын чидидип эгелээн. Доктааттыганын үе төнгөн. Дораан-на сигенни кезип кирипкен эрлер тиилээр боор деп бодаан. Ынчалза-даа чидиг кадыр-биле ажилдаан кижилер хөй сиген кескеш, тиилээн болган.

Ооң чогуу утказы — шапты азы эргижирзэн дадарык херекселдер, аргалар, бодаалдар ажилдаан ажы чок. Спортчу амыдыралда ындыг барымдаалар хөй. Сагыжымга Вахтанг Балавадзе дээр мөге бо-ла кирип келир. Бо хостуг хүрешке каш дакпыр делегей чемпионунуң солун чүвези, удурланыкчыларын карак чивеш аразында, чаңгыс-ла арга-биле октаар турган. Ооң долгай дегээзинге каш чыл улаштыр удурланыптар кижилер бо чырык өртемчейге тывылбаан болгаш моон-даа соңгаар тывылбас хире болган. Мөгениң сеткил-сагыжы оожурган, белеткелдерге хамаарылгазы өскерлип эгелээн. Шынап-даа болза, кым-даа ынчаар бодап болур — кажан чаңгыс-ла аргага удурланыптар мөге эр бүдүн оран-делегейде чок турда, хөй белеткенген ажы чүү боор...

Чаңнык хенертен дүшкен. Дараазында делегей маргылдаазына чемпион Вахтанг билдинмес, ат-сураг чок мөгеге таваржы берген. Ында чүү боор дээр бодап-биле

бүзүрелдиг «долгайын» кылып эгелевес ийикле? Дегээлээш, аңдарар деп чорда, бодун аңдара октапкан. Ол-ла болган. В. Балавадзе алып тиилээн мөге өскелерге октадыпкан, чер албаан. Балавадзе ооң соонда хүрежип чадаан. Өске мөгелер кандыг удур арга ажилдаптарын билип апкан. Ол коргунчуг «чөпсек» ынчаар эргижиреп, кижилер болганының кылыр аргазы апарган.

Спортчу чедишкен кезээде-ле хол сунум хире чоок чоруур, ам бир базым кылгаш, ону сегирип ап болуп ышкыш сагындырар. Ынчалза-даа бичи-ле чүве четпейн баар, азарганчыг-ла чүве шаптыктап кааптар боор чүве. Хензиг-ле чедир белеткенмейн, сагызының сагывайн баар болуңза, холга кирип келген тиилелге, чиргилчин дег, чанындан карак чивеш аразында ырап, талыгырда көстүп-чидип, чедип алдынмас хоозун күзөл апаар.

Чөкпек башкының ол «кокпазында» дыка хөй ССРЭ-ниң спорт мастерлери үнгөн. Сөөлүндө спортчулар оон-даа узун, оон-даа берге орукту тып алган. Алдарлыг тренер-башкылар Валерий Маадыр-оол-ович Оюнун, Чадамба Шожул-Доржуевич Ооржактың анык мөгелери дегээ даанче үндүр маңаажып турар апарган. Оларның аразында — сурагылыг чемпионнарыбыс Александр Доржу, Чечен-оол Монгуш дээш өскелер-даа бар. Тыва спортчуларның дегээ даанче үндүр маңаажып эгелээзиниң түңнели билдингир — тыва спортчулар делегей чергелиг маргылдааларга тергидеп турар апарган.

Амыдыралда, ылаңгыя спортчу кижиниң амыдыралында, база-ла эки тоолда ышкыш, тиелекчи кижилер бергелерге таваржы, шаптаразыннарда онаажыр ужурулуг. Оон башка канчап маадыр апаар деп? Ону оюп эртери болдунмас. Кандыг-даа тиилелге кандыг-ла-бир бергелер, моондактар артында «чаштынып» турар болгай. Күзөл болганы-ла хемчээлиниң аайы-биле өртек, үнелиг болуп. Бо өртемчейде халас, хилис чүү-даа чок. Тиилелгелер белен турган чүве болза, кижилер бүрүзү тиилекчи апарган турар болгаш солун эвес-ле болгай.

Бир индий тоолчургу чугаа езугаар алырга, Бурган-башкы баштай раковина дээр курт-хавын чаяагаш, далай дүвүнге чурттадып эгелээн. Ол эң-не белен амыдыралдыг амытан болган — аксын ажиткаш-ла, суг пақтап, тодуп алгаш чыдар. Бурган-башкыга чалгааранчыг болу берген. Дараазында кыдыг-кызыгаар чок оран-делегейни одуртуп ужуп чоруур эзир деп кушту чаяаган. Ооң хостуг-шөлзөн чуртталгазы белен эвес, а бодунга аш-чөмни дүн-хүн чок дилеп тывар берге үүлелиг, өртектиг болган. Кажан эзир ажы-төлдүр апаарга, ооң салым-чолунуң аар-бергеги ылап тодарап келген. Ынчалза-даа эзир ындыг салым-чолдуг болурунга өөрүшкүлүү-биле чөпшээрешкен.

Бурган-башкы оон кижини чаяагаш, баштайгы ийи амытанның кайызынга дөмөй амыдыралдыг болурун шилип алырын сүмелээн. Тиилекчи, чемпион болукап чоруур эрлер эзир дег болурун шилип алыры билдингир.

Бир аян-чорукчу кижилер мындыг чүүлге таварышканын номчаан мен. Африкага улуг чараш ховаган эрремчик дузаанга орааштына берген, үнүп чадап турган. Ону кээрээш, чорумал дүректин чара кезип, чараш амытанны хостапкан. Ховаган хосталган, ынчалза-даа ооң чараш өң-чүзүнү чиде берген. Ховаганга ол демисел, шак ол дузакты эртери ылап-ла херек турган чүве ышкыжыл, ынчан ооң чараш өң-чүзүнү долузу-биле көстүп, үнүп келир.

Кижилер база-ла ындыг. Кымның-даа өзүп сайзыраарына, бурунгаарлаарына бергелер, шаптаразыннар кончуг чугула херек чүүлдер болуп турар.

Бир материалга хамаарыштыр

НАЙЫСЫЛАЛГА ТУРЗУН

Төөгүчү Валерий Злыгостевтиң «Сүбедей. Всадник, покорявший вселенную» деп шинчилелиниң тыва дылче «Сүбедей. Делегейни чагырып ап чораан аъттыг кижилер» деп ат-биле үнгөн номунуң очулдурукчуларының бирээзи Артур Хертектиң № 119 «Шынга» үнгөн «Чогум кым сен аан, Сүбедей-Маадыр» деп чүүлүн номчааш, ол дугайты бодалымны каксы-даа болза, биживес аргам чок болду.

Бирээде, бүгү Урянхайның делегей чергелиг маадырына тураскаал Кызылга турар ужурулуг. Ийиде, Злыгостевтиң номунуң очулгазын номчааш, Э. Мижиттиң «Кым сен, Сүбедей-Маадыр?» деп шиизинге ам айтырыг турбас-тыр деп бодаан мен. Ам база ындыг чергелиг чүүл үнүп кээрже, пат кайгадым. Урянхайлар дээрже амгы тывалар-дыр дээрзин австри эртемден Отто Мелхен-Хельфен 1929 чылда бижээн. Бистиң төөгүлүг өгбелеривисти «урянхай», «дубо» деп адап турганын төөгү документилери маргыш чок бадыткап турар. Сергей Шойгу тываларның (урянхайларның) төөгүзүнүң сүзүүн чыгган чеди томнуң чыындызын «Урянхай. Тыва дептер» деп адааны кончуг шын. Урянхай деп адывысты 1921 чылда Суг-Бажынга И. Сафьяновтуң саналдааны-биле солааны улуг частырыг. Бистиң найысылалывысты төөгү билер кижилер «Белоцарск» (Ак-Хаан) деп атты солуп «Урянхайск» деп адааны чөптүг. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бүгү делегейге сурагылыг урянхай уктуг маадырывыс Сүбедейни «Чогум кым сен аан?» дээрже, шала чиктиг айтырыгдыр. Урянхай шериг баштыгчызы деп билип тура-ла, чигзинерге кайыын боор. Өске кымнарны-даа урянхайлар дивейн турган. Ол аймак моолдар, кыдаттар, калмыктар, алтайлар аразында база бар. Калмыктар аразында урянхайлар 1812 чылда французтар-биле дайынынга ышылгараан.

Бөлүк тывалар 1992 чылдың күзүндө Кыдаттың Синьзянь можунуң Джешей деп суурунга шайлап олурувуста, кыдаттар, казактар «Кымнар силер?» деп айтырарга, «Тывалар бис» диштивис. Олар билбес болганнар. Оон арыг орустаар анык кыдат уруг келгеш, ол-ла айтырыгны салырга, база тывалар бис диштивис. Ыт чок. Оон мен олурга: «Бистер урянхайлар бис» — дидим. «Дем-не чүге ынча дивединер, бистиң суурда үш урянхай чурттап турар» деп, бисти шайлаткан даргаларывыс чугаалады. Оон Алтай хоорайга аалдап баарывыска, бисти хүлээп алган нам секретары Кыдаттың чуртчурун тудуп алган «Урянхай» деп каап олурган чүве.

Кара шагдан тура моолдар (калгалар)-биле кожа-хелбээ чурттап келдирис. Амгы даштыкы Моолга бурунгау колдунда түрктөр (урянхайлар, кыргызтар) чурттап турган. Ол дугайын даштарда бижиктер бадыткап турар. Өгбелеривис Иштики Моолга база чурттап чораан, ам-даа ында бар. Оларны корциннер деп база адап турган. Чөөн азы Иштики Моолга 24 аймактың эң хөй санныы корциннер (урянхайлар), олар ынчан калгалардан көвей турган. Чижээ, корцин аймактың туктар саны 6, эскадроннар саны 136, дайынчылар саны 20400, калгаларның тук саны 20, эскадроннар саны 53, дайынчылар саны 7950 («Урянхай. Тыва дептер». Том I, а. 282-283). Ынчангаш шаандагы өгбелеривис чуртун чүгле Саян-Алтай даглары-биле кызыгаарлап болбас.

Тускай ажилдар бар-даа болза, Тываның төөгүзүндө бурунгу өгбелеривис урянхайлар дугайында барык чүү-даа чок деп болур. Ынчангаш төөгүвүстү ханыладыр бижирин негеттинип турар. 2010 чыл үезинде эртем-шинчилел институтун К. Бичелдей директорлап турда, Тайваньдан моол уктуг эртемден аалдап келген. Ол Тайваньга Урянхай дугайында ном үнгөн, ооң электроннуг хоолгазын институттун архивинге арттырып каар мен дээр чүве. Ооң соонда ол номну очулдуруп алза кандыгыл деп К. Бичелдейге чугаалаарымга, «Акша чок-тура

деп, үзе харыылаан чүве. Сөөлүндө демги эртемденниң ному анаа-ла чиде берген. Удуртулганың айтышкыны чокта ону кым-даа чидирбес. Черге ынчаш шын ажил бижирге, Бичелдей удур боор кижилер. Чижээ, ол-ла үеде «Урянхайцы — предки Чингис-Хаана» деп чүүл бижээн мен. Моол эртемденер чөпшээрешкен. Бичелдей Моол баргаш келгеш, институттун хуралына «моол эртемденнер моон соңгаар Чингис-Хаанга дегбейн көрүнер. Сүбедейиңер бар ышкыжыл» дигип турлар дээр.

Тыва төөгүчүлөр, ылаңгыя кыдат, моол дылдар билер аныктар Чингис-Хаанның дөрт «калчаа ыдының», харын-даа делегей силгикчизиниң бодунуң дугайында шинчилелдерин кылыры негеттинип турар. Сүбедей дугайында очулга бар-дыр. Оон дээр кым, чүнү бижиптер боор. Өскелерин шинчилээр. К. Бичелдей Сүбедей дугайында номунуң очулгазының үндүрүлгезин музейниң күсели-биле ашаландырган дээр мактаар-дыр мен. Ол Сүбедей дугайында «төгөрүк стол» эрттирген. Ооң маадырывыс дугайында бижээн эртем ажылың көрбээн мен. Археолог Роман Кызылов Сүбедей Хемчикке төрүттүнгөн дээр. Үндезинин айытпаан. Чогум ол каяа-даа чырык черге тывылган болза, бүгү урянхайларның (тиваларның) маадыры-дыр. Аңаа тураскаал (Иштики Моолда шагда-ла кылып каан) кайы-даа кожуунга эвес, Тываның найысылалына турар ужурулуг. А.Хертектиң «Канчаарга-даа былаажылганың, аңгылажылганың, чыдыг аас-дылдың үнери мыяда келген» дээр кончуг шын.

Баштай Сүбедейге Улуг-Хемниң Белдир-Кежиге (Пестуновкага) тураскаал тургускан деп сураг дыңнааш, бүзүрөвзэн мен. Тываның найысылалында барган чүве бе деп хоозун бодап-даа башка кирер. Каш борбак тывалар алгыжып, сен, мен дигип турбайн, маадырывыска тураскаалды чогуу черинге тургузуп алзывыска эки.

Адай-Монгуш БАЙЫР-ООЛ
Кызылдың хүндүтү
хамаатым

республиканың Александр Пушкин аттыг национал библиотекасының чурт-шинчилел болгаш чогаал килдизинин тургустунганындан бээр 50 чыл оюн бо чылын демдеглер турар.

Чурт-шинчилел болгаш а дыл, чогаал ажылы-биле баалыг эртемденнер, студенттер, өөреникчилер дээш а-даа кижилерниң амыдырада бо килдиз чугула черни ей берген. Чүге дээрге мында а дугайында хөй-хөй номны чыгган болгаш, ажилга, едилгеге херек азы сонуурны номнарны бо килдизин дузундан тып ап болур. Ын-гаш чурт-шинчилел чогаал килдизинин тургустунганындан 50 чыл оюнга тураскааткан ырлалга килдизин тургузуп, азырадып чораан хоочун-республикада ат-сураглыг аалчылар, Тываның күрүне верситетинин тыва дыл гаш чогаал башкылары, дентилер, Тываның гуманитарлыг, социал-экономиктиг гаш тускай шинчилелдер тудунун эртемденнери, Кы-хоорайның школаларының эникчилери болгаш башкы-ы, Бай-Тайга, Өвүр, Сүт-Хөл, Би-Хем, Чеди-Хөл дээш а-даа кожуннардан библио-ажылдакчылары чыгып еннер.

ежээни А.С. Пушкин аттыг саңының удуртукчузу Ири-рине ажиткаш, килдизин пейинин байырлалына кир-келгени, сырый харылзаа өөрүп четтиргенин аалчы-а илереткеш, килдизин кол-пы болгаш сорулгазы тыва йында бижиттинген болгаш а дыл кырында номнарны, номчукчуларга дамчыдып-дыры, номнарны камнап-галаары деп кысказы-биле-илбырлаан.

ационал болгаш чурт-чилел чогаал килдизинге-пчү кээп турар номчукчулар-ге-ле эртемденнер, баш-ир, аспирантылар, культура-пдакчылары болгаш янзы-өөредилге черлеринин сур-дары. Номчукчулар чүгле-а иштинден звес, Хакасия-Алтайдан, Якутиядан, Крас-

ТЫВА ЛИТЕРАТУРАНЫҢ ӨРГЭЭЗИ

ноярскиден, даштыкы чурттар Англиядан, Америкадан, Фран-циядан, Кыдаттан, Япониядан база кээп турар. Олар дээр-ге Тываның төөгүзүн, культуразын шинчилеп турар эртемденнер болгаш аян-чорукчулар, бистиң төрзүн чуртувусту сонуургаан кижилер-дир.

Юбилейлиг кезээни респу-бликаның В.М. Халилов аттыг филармониясының артистери Тыва Республиканың культу-разының алдарлыг ажилдакчызы Уран Монгуш, аныяк ыраажы Елена Куулар, моол артист Цецен-Делгер солун, хөглүг кылдыр эрттирип, ырыларны магаданчыг чараш үннери-биле ырлап турганнар.

Республиканың Пушкин ат-тыг библиотекасына национал болгаш чурт-шинчилел чогаал килдизин тургузарын санал-дап, ооң таваан салышкан Дэли Өндүрнүң сактыышкыны солун болган.

— Ол үеде библиотекаларга национал литература килдис-тери чок турган. Ындыг килдис-ти тургузары дээр-ге ынчан элзэн нарын, националистичи хөөнге-даа буруудай берип болур. Ынчалза-даа национал литератураларның хөгжээни-биле оларның килдистерин тургузарын амыдырал негей

берген. Тыва чечен чогаал 1968 чылга чедир дыка сайзыраан, чо-гаал номнарындан аңгыда Тыва дугайында янзы-бүрү тематика-ларга номнар элзэн көвүдзэн, ынчангаш национал литера-тура килдизин тургузарын са-налдаарымга, библиотеканың удуртукчузы чөпшээрешкен. Килдизин ном фондузу баш-тай дээрзинде үш шкаф ишти хире болган. Ол шкафтарның бирээзи ам-даа тур. А килдизин эргелекчизи-даа, ажилдак-чызы-даа кара чаңгыс бодум мен. Тыва дылда номнарны, солуннарны, дептерлерни оон-моон чыып ажилдап кирип-кен мен. Оларның саны чоор-ту көвүдзэн. Маңа ажилдап чораан библиотекарыларның хөй чылдар дургузунда кызы-мак ажылының ачызында кил-дизин ном фондузу ооң амгы өрзэлдеринге сыңышпастан-дыр — деп, Дэли Дадаровна чугаалап турду.

Пушкин аттыг библиотеканың национал болгаш чурт-шин-чилел чогаал килдизи респу-бликада эртем ажылының одаг-ларының бирээзи апарган деп чугаалап болур. Килдизин ажилдакчыларының аразын-дан эртем-шинчилел ажил-дары кылып, эртемден атты камгалап алганнар база бар.

Майя Салчаковна Маадыр төөгү эртемнеринин кандидаты, Свет-лана Янчаповна Ооржак педа-гогика эртемнеринин кандида-ды. Педагогика эртемнеринин кандидаты Зоя Мытпылаевна Моңгуштуң бижзэн эртем дис-сертациязы библиотека ажи-лы-биле дорт харылзаалыг, ооң уjur-дузазын "Тываның библиографиязы национал культураның онзагайы" деп ады херчилеп турар.

Килдизин кылып чоруткан улуг ажилдарының бирээзи — библиографтыг каталогтар. Оларның дузазы-биле номчукчу бодунга херек дыка хөй ажил-дарны, материалдарны тып ап болур. Чыл санында "Кижилер болгаш болуушкуннар" деп библиографтыг айтыкчыны парлап үндүрүп турар. Ол айтыкчыда Тыва чуртунга эки чүүлдерни арттырып каан болгаш төөгүгө кирген алдарлыг, билдингир кижилерниң дугайында медээ-лер бар. Чогаалчылар С.А. Са-рыг-оол, С.С. Сүрүң-оол, К.Э.К. Кудажы, М.Б. Кенин-Лопсан, эртемденнерден Ю.Л. Аранчын, Ш.Ч. Сат, М.Х. Маңнай-оол, Тываның культуразына бил-дингир исти арттырган М.М. Мунзук, К.Н. Мунзук дээш оон-даа өскелерниң дугайында оон билип ап болур.

Төөгү эртемнеринин канди-дады Майя Салчаковна Маадыр библиографтыг каталогтарның уjur-дузазының дугайында чугаалап тура, бо талазы-биле кылып уjurлуг ажил ам-даа улуг, тургустунган каталогтарга немээр медээлер хөй дээрзин демдеглезн.

Пушкин аттыг библиотеканың национал болгаш чурт-шинчилел чогаал килдизинин 50 чыл ба-йырлалына келген аалчылар тыва литература өргээзинин ээлеринин сүттүг шайын ижи-п, амданныг аш-чемин чип, оларның буянныг ажылы дээш өөрүп четтиргенин илередип, белектерин сунганнар. Аал-чыларның барык шуптузунун белектери номнар болган. Тыва национал литератураның рес-публикада эң улуг ном саңына кончуг үнелиг белектер номнар дээрзи чугаажок. Чижээлээр-ге, Тываның гуманитарлыг, социал-экономиктиг болгаш тускай шинчилелдер институтунун эртемденнери чаа үндүрген номнарын белекке бергеннер.

1931 чылда тургустунган, 13 чыл эртерге, 100 чылын демдег-лээр Александр Пушкин аттыг библиотека 87 чылдар дургузун-да эрги бажыңнар солуп көжүп, амгы үеде чедир библиотеканың чаа оран-сава чогуун айты-рыын чогаалчы Лидия Иргит көдүргөн. Библиотеканың на-ционал болгаш чурт-шинчилел чогаал килдизинин 50 чыл ба-йырлалына келген чон Лидия Херлиевнаның көдүргөн айты-рыын деткип, республиканың эң улуг төп библиотекасына чаа бажыңны тудуп бээринин дугайында саналды Тываның чазааның деңгелинге чедир көдүрер деп түңнелге келгеннер.

Александр Пушкин аттыг библиотекка бодунун 100 чыл оюн орду дег улуг чаа бажыңга уткуур, национал болгаш чурт-шинчилел чогаал килдизи дел-гем оран-савалыг болур деп ном саңының ээлеринге номчукчу-лар күзеп, буянныг ажылына чедишкенин ийрээгеннер.

Шаңгыр-оол СУВАҢ.

Школачы ажил-херектер

ТӨРЭЭН СУУРУМ ШКОЛАЗЫ

Эрзин кожунун Бай-Даг нии-и билег ортумак школазы бо үннерде эртем-билиглиг, хып-ээн аныяк башкылар-биле чет-елеттингени өөрүнчү. Олар чаа-ап олурар салгалдарны тыва езу-аңчылдарга болгаш эртем-билигге өредип, кижизидип турар.

Аныяк башкылар школага өөренип-аан чылдарында бодап чораан-кы болур изиг күзелин чедип алгаш, унажы-төлүн өөредип турарлар. Хүн-де башкы ажылына педагогиканың-наар депшилгелиг аргаларын база-а үениң чаа арга-дуржулганын ажи-гышаан, ханы, быжыг билиглерни-эникчилерге дамчыдып берип чо-лар.

Эрткен чылдың түңнелдери-биле-ыс аай күрүне ышылгалдарын-Даг школазының доозукчулары-ишкенин дужаагаш, аттестатта-холга алганнар. Школа «Өг-бүлө-зүнге дээди эртемниг уруг» губер-р төлөвилелин 100 хуу күүсеткен. аңгыда өөредилге-кижизидилге ажи-

лынга чедишкенин база звээш звес. Ортумак, үстүк класстар өөреникчилери бодунун школазына, ол ышкыш кожунга эртип турар олимпиадаларга идепкейлиг-киржи келгеннер. Оларның аразындан тыва дыл, чогаалга эки чедишкенин бил-болган өөреникчилер Милана Хорлуу-биле Айхаана Хертеке башкылары чор-гаарланыр. Орус дыл, литература баш-кылары Айгуль Сайын биле Айлаңмаа Чуруктун өөреникчилери «Живая класси-ка» мөөрейге тиилекчилер болганнар.

Бай-Даг школазын дооскаш, орус дыл башкызы болур күзелин чедип-алгаш, ол-ла школага чедишкенин ажилдап чораан аныяк башкы Алена Биликти онзаллап демдеглээр чугула. Башкының өөредилге-кижизидилге ажи-лынга чедишкенин үнелеп көргөш, башкылар коллективни директор албан-дужаалга сонгуп алганнар.

Эрзинин Бай-Даг нии-и билег ор-тумак школазында аныяк эр башкы-ларның чедишкенин шупту билер. Олар-база төрзүн школазын доозуп үнген өөреникчилери болур. Бо хүннерде эр

башкыларның ачызында школачылар эртем-билигге, хөй-ниити ажылына база спортка идепкейлиг киржи эгелзэн. Чоокта чаа хостуг хүрешке Россияның чемпионатына 10-гу классчы Павел Саг-ды эки киришкен болгаш шаңналдыг чер-же кирген. Ооң дуңмазы 8-ки класстың өөреникчизи Давид спорттун аңгы-аңгы хевирлеринге салым-чаянныг оолдарның бирээзи. Ол шаңналдыг черлерге каш удаа кирип, хөй-хөй ме-дальдарны, кубоктарны чаалап алган, школазының адын камгалап чоруур төлөптүг спортчу. Школада аныяк тре-нер-башкылар Кудерек, Ломбу, хоочун күш-культура башкызы Ассул Лойгу, Александр Чадамба оларның кириген үлүг-хуузу звээш звес. Амгы үениң ком-пьютер технологияларын школачыларга билиндирип, өөредип чоруур башкы Буян Балдарны база демдеглер каары артык звес. Ол хөй чылдарда ажилдап чораан хоочун башкылар Дугаржаптарның оглу, ада-иезин салгап дөззэн башкы.

Уран шевер, алдын холдуг чурулга башкызы Вячеслав Дүпчүрнүн база оол-дар, уругларга ыштан, сөөктөн ховар, нарын ажилдарны кылдырып, өөредип чоруур башкы Балдар Байырын чедишкенин демдеглевес аргажок.

Бо башкыларның өөреникчилер-биле кады кылган ажилдары кожун, респу-блика чергелиг мөөрейлерге хөй удаа шаңнадып мактадып келген.

Аныяк башкы Вячеслав Дүпчүр хөй-ниитичи, бодунун кылган ус-шевер ажил-дары-биле Эрзин кожунда база бүгү рес-публикада билдингир. Эрткен 2017 чылда төөгүлүг улуг мөге «Арзылаң Кудерек» деп улуг тураскаалды кады төрзүн акызы Дүпчүр Александр-биле кады кылган-нар. Тоолчургу, маадыр тыва мөгениң адын мөңгөжиткен тураскаал амгы үеде Эрзин кожунун спорткомплекс де-вис-кээрин каастап турар. Тураскаал тудар төлөвилелди скульпторнун эш-өөрү, кожунун аныяктары деткип, дузала-жып, кады тургусканы өөрүнчүг.

База бир демдеглексе-п турарым онза-гай ажил «Мен Бай-Дагга ынак мен» деп-стелла болур. Ону база Вячеслав Дүпчүр кылган. Школаның эр башкыларының ду-зазы-биле суурнун кедээзинде эң көскү черде тургусканын канчап мактап, дем-деглевес боор. Бай-Даг школазының бүгү башкыларына аныяк салгалды өөредип, кижизидер белем звес чымыштыг ажил-ижинге чедишкенин күзедим.

Өлзей БОРБАК,
хоочун башкы.

Чоокта чаа Бай-Хаак суурга база бир төөгүлүг болуушкун — мемориалдыг самбыраның ажыдышыны болгаш суурнуң Спорт ордузунга Тыва республикада эң-не баштайгы РСФСР-ниң алдарлыг тренери аттың чаңгыс-ла эдилекчизи Валерий Маадыр-оолович Оюннуң адын тывыскан байырлыг хемчеглер болуп эрткен.

В.М. Оюннуң чаңгыс черчурттууларының беш чыл бурунгаар чон хуралында бадылап алган саналының боттанганы ол. Байырлыг ажыдышыныңга ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизинин) Даргазы К.Т. Даваа, ТР-ниң Дээди Хуралының депутаты, Хүреш федерациязының президентизи Р.Н. Наважап, «Чаңгыс демниг Россия» партияның регионнар аразында күүседикчи комитетинин Тывада удуртукчузу Е.Ч. Ховалыг, ТР-ниң Аныяктар болгаш спорт херектеринин сайыдының бирги оралакчызы Б.В. Биче-оол, Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаты С.А. Оюн база Валерий Оюннуң дөргүл-төрелдери, эш-өөрү, чаңгыс классчылары, кожуунуң сумуларының төлээлери киришкен.

Таңды кожуунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы С.В. Псарева Бай-Хаак суурда спорт ордузунга В.М. Оюннуң адын тыпсыр дугайында доктаалды номчуп таныштырган.

Мемориалдыг самбыраны байырлыг байдалга ажыдар езулалды ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы Каң-оол Даваага, Таңды кожуунуң чагырга даргазының хүлээлгезин күүседип турар Алик Монгушка, Валерий Оюннуң өөнүң ишти Валентина Канчир-ооловнага

Спортчу байырлал

ВАЛЕРИЙ ОЮННУҢ АДЫН ТЫВЫСКАН

Открытие турнира:
В ЧЕСТЬ ПРИСВОЕНИЯ СПОРТИВНОМУ ЦЕНТРУ С. БАЙ-ХААК
ТАНДИНСКОГО КОЖУУНА ИМЕНИ ЗАСЛУЖЕННОГО ТРЕНЕРА РСФСР

база Бай-Хаак суурда Спорт ордузунуң директору Михаил Оюнга тывыскан.

Мемориалдыг самбыраны аскан соонда, школачылар аразына республика чергелиг, РСФСР-ниң алдарлыг тренери В.М. Оюннуң чырык адынга тураскааткан хостуг хүреш маргылдаазы болган. Аныяктар аразына хостуг хүрешке делегей чемпиону Сайын Казырык шаңнаткан курун мөгелерге, аныяктарга сонургадып таныштырган. Тываның алдарлыг

артизи Сайлык Оммуң чараш үнү-биле чоннуң мурнунга аян туткан.

Маргылдаага Таңды, Эрзин, Тес-Хем, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Өвүр, Бай-Тайга, Би-Хем, Кызыл кожууннарда, Ак-Довурак, Кызыл хоорайлардан мөгелер хүрешкеннер.

Маргылдааның түңнелинде кил аайы-биле тиилекчилер илерзэн: 80 килге Барыын-Хемчиктен Айслан Хертек, 71 килге Кызылдан Ценд-Аюш

Монгуш, 65 килге Улуг-Хемден Бады-Маадыр Самдан, 60 килге Кызылдан Күдер Монгуш, 55 килге Улуг-Хемден Чимичет Манзырыкчы, 51 килге Кызылдан Павел Сагды, 48 килге Эрзинден Чылгычы Тюлюш, 44 килге Кызылдан Эрес Ондар, 41 килге Чөөн-Хемчиктен Ай-Херел Баазан, 38 килге Ак-Довурактан Дензин Ооржак алдын медальдарга төлөпиги болганнар.

Мөңгүн болгаш хүлер медальдарга база кил аайы-биле тус-тузунда тиилекчилер

илерзэн.

Маргылдааны Россияның спорт мастери, Тыва республиканың хостуг хүрешке кол тренери Эртинэ Допуй-оол биле Россияның делегей чергелиг спорт мастери Буян Бурбучу кончук солун башкарып эрткеннер. Оларга кожуунуң мурнундан өөрүп четтиргенивисти илередир апаар.

Маргылдаа бедик денчелге эрткен. Кандыг-даа маргылдаа акша-көпөөк чока болдунмас. Кол чүве ында дизе чазык чок. Таңды кожуун чагыргазы, ТР-ниң Аныяктар болгаш спорт херектеринин база ТР-ниң Экономика яамылары, «Чаңгыс демниг Россия» партиязының Тывада салбыры, Хүреш федерациязы, Олимпийжи курлавырлар училищези деткимчени кылганнар. Ол ышкаш Таңды кожуунуң пенсия салбырында ажылдап турар Урана Монгуш, В.М. Оюннуң чаңгыс черчурттуулары кочетовчулар, Межегейде, Бай-Хаакта, Дүргенде дөргүл-төрелдери ачы-дузаны көргүскеннер. Кочетовтан малчын чаңгыс классчызы, Тываның алдарлыг малчыны Семен Оок 2 хой-биле дузалаан. Оң ачызында чалаткан аалчыларны ашкарып-чемгерген. Кызыл хоорайда чаңгыс классчылары мемориалдыг самбыраны кылырынга ачы-дузаны катканнар.

Келген даргалар, спортчулар бо маргылдааны моон-даа сонгаар эки демниг эрттирерин дугурушканнар. А Таңды кожуун чагыргазы 2019 чылда бо маргылдааның акшаландырышының бюджетче кирип алырын шийтпирлээн. Ол кончу-шын айтырыг.

Сергей ОЮН
спортун хоочуну

● Сайлыкмаа КОМБУ

КЫЗЫЛ-ДУСТААН КЫРГАН-АЧАМГА ЧАГАА (Тоожу)

(Уланчызы. Эгези №№117,118, 119,
120, 123, 129 "Шында")

ОРУКТУ УЗУН, БЕРТ ДИВЕС

Ачаларывыс айттаныпты. Бистерге эккелген хөлгелерге карак чивеш аразында хонуптувус. Аалдан бичии ырадыр чортуп алгаш, ам-на айттарның чоруун үндүр чөлзип кириптивис. Дөрт айт бот-боттарын эртип каап, кылайтып-ла орлар. Бистер ийи, Бурундук биле мен, мурнунче чоорту үнүп келдивис, ачам биле Тоорук акый соовуста чөлзип ор. Меңгиниң авазы, ачазы болгаш бичии дүңмазы өг чанында бисти үдей көрүп туруп калды.

Эртенги сериин агаар арын-башты сооптаңады үрүп чор. Чарыштырып эткен хектер үнү эзим иштинде чаңгылган. Магалыын чүү дээр боор!

Ам дагың одуруглуг оруунда келдивис. Айттарывыс аксын тытып, оожургадывыс алдывыс. Маңаа дистиништер чоруур апаар, дүргедевес. Ынчангаш мурнувусче Тоорук акый үнүп, бисти баштапты. Оон мен, мээң соомда Бурундук, а ачам эң сөөлүнде. Бо одуругдан бичии-ле таяр болза, ат болганы ол. Куду көөрге, шапкын хем безин бичии дыйлаң чүве көстүр. Хем ол чарында көшкелерлиг даглар. Дээрниң хиндинде хир безин чок аяс турда, көшкелер шимээрлел турар. Чаъстыг, чаттыг үеде оларның дааш-диңмиди кедерей бээр. Бир-бир дыңнаарга, каргыраалап-даа турар ыш-каш, а чамдыкта дыңнаарга, хөөмейлеп-даа турар ыш-каш. Ынчангаш ындыг ирги бе, улуг дааш-диңмиди "көшке баткан чүве ыш-каш" дижир. Көшкелерлиг даглар бир онзагай, олар кайгамчык чараш көстүр. Ол көшкелерлиг дагларда согуналар аажок хөй. Даайларым эдерип согуналар база чораан мен. Даг эдээнге

баргаш, бичии ырадыр туруп алгаш, бир дашты алгаш, бар шааң-биле даг өрү шывадаар сен. Ынчан көшке шагжырттырып, шийгейнип, шимчеп-ле бадар. Оон оруундан дезип маңаптар сен. Ырай бергеш, элзэн үр манап алгаш, ам-на демги чериңге кээрине, чүглүп келген хая-даштар аразында согуналар ол-бо чыткылаар. Оларны чүгле таалыңче чыып, сүп алырың артар. Даг согуназы аажок ажыг. Суурда бажыңнар дашында чалдарда тарып алыр согуна оларга бодаарга, чигирзиг-дир, шоолуг ажыг эвес.

Одуруглуг улуг дагың өрү көөрге, ынаар хаяларда те, чуңмалар өөр-өөр болуп, серт чок ооттап чоруулар. Телерниң узун мыйыстары дээрже өрү шаштыгып үне бергензиг көстүр чүве. Чамдыктары сенче көрүп, сонургап тургулаар. Чараштары аажок. Те, чуңма каян-даа өрү көрбес дээрзин улуг улус чугаазындан дыңнап өскөн мен. Олар боттарын эң бедикте бис деп бодаар ирги бе... Ынчангаш ону аңнаарда, дырбактыг оларның кедезинде хаяларга кээр. Кажар, оптуг чүвең те, чуңманың кырындан шурааш, шак ынчаар оларны өлүрүп чиир.

Шаандан бээр чоок-кавының аалдары чайлаагарда, бо-ла орук-биле көжүп-дүжүп чоруп турган. Чүктүг шарылар орукту эки билер болганындан боттары-ла бо одуругну оожум эрте бээрлер. Маңаа эшкелеп, дүргедеп болбазын олар эки билер.

Кыйгыржым хире черни дагда одуруг-биле шак ынчаар эртип келдивис. Оон чоорту кудулап баткаш, орук оруг черге кээр. Бо орук-биле чеже чорбаан дээр. Карактарымын шарып-даа кагза, аспас боор мен. Кезек-кезек дыттар өскөн бо дөргүнекти эрте бээрге, оваа бар. Аңаа ыяп-ла айттан дүжер. Оваа чаны-биле шаап эртпес дээрзин үргүлчү-ле меңээ

билиндир чугаалап чораан болгай сен, кырган-ачай. Аъдындан дүжүп, ону ооткарып кааш, ол чоок-кавыдан даш тыпкаш, "овааның улуу сенде болзун, олчаның улуу менде болзун!" деп йөрээп, овааже каап каар. Овааже дашты октавас, ону оожум, хүндүткелдиг салыр. Даштың улуг-бичези кол эвес, ону сагыш-сеткилдиг ханызындан кылыры чугула дээрзин кырган-авам база меңээ чугаалап берген.

Бо удаада база-ла ынчалдывыс. Дөрт айтты ооткарып кааш, даштар алгаш, овааже каап кагдывыс.

— Эзир биле бис ийи эрниң ап алган чемин чип аалыңар, че — дээш, Бурундук эктиңге чораан чүктешкизиниң баан чеже берди. Тоорук акый биле ачам аш-чем үстүн алгаш, оваа чанында калбак дашка саң салып кагды. Ужур ындыг. Чер-чурт Эзлеринге хүндүткел, мөгейигниң бир демдээ-дир.

Дөрттөлзөн чемненип кириптивис. Бурундуктуң ачазы таалыңдан суглуг савалар база уштуп эккелди.

— Тывыктың баажызы тыптып-ла турар хевирлиг, аа, башкы — дээш, Тоорук акый ачамче хүлүмзүрүп көрүп кагды. Олар чүнү элдээртип ораарын билип, ыт чок чемненип олур мен.

— Мен 6 класска тургаш, часкы дышта-нылга эгелээрге, аалымче суурдан чадаг кылаштап үнгөн мен. Аалывыс кыштага хевээр, Хөлгелиг-Өдөкке турган чүве. Чер чедип алыры-биле эртежи чорупкан мен. "Эртежи кижиги эзерлиг айтка таваржыр" деп чүлдү ынчан база көрдүм ийи. Суг сөөртүр машина артымдан бо келген. Чолаачы Эммес-оол болган. "Бөрүлерден кортпас канчан барганың ол, оол?" деп мени чөмөлөп кагды. Аалга чедиргеш, амамга "ам черле суур биле аал аразыңа оглуңар кылаштавазын, чугаалап көрүңер, угбай. Кокайлар аажок хөй-дүр. Орукка безин бо-ла көстүр апардылар. Кижиден, машинадан безин кортпас тургулаар-дыр. Оон кончук чүве чок..." деп база чугаалап турар болду. Өдөкте оңгачаларга мал ижер суг кудуп бергеш, аяк шай ишкеш, ол бурт диди. Суг чедирер, баар, чедер аалдары хөй

болгай. Авам мени чагып, сургап, харындаа аксы-сөзүм алган кижиги. Ол хевээр чааскаан чадаг чер чорбастаан кижиги мен — деп, ачам төөгү каапты. Ачам бодунуң дугайында черле чугаалаваз кижиги болгай. Бо төөгүзүн коргуп дыңнап олурдум. Бир эвес машинага таварышпаан болза канчаарлы?! Ии, дадайың! Ам арта чааскаан.

— Кижиниң буду чок эвес, кайнаар-даа кылаштап чоруп болур чүве.

Чүгле бо кокайлар коргунчук-дур ийи. Олар ам арта бир өөр чоруур. Айыыл улуг. Угаан-сарыылдыг чоруур херек. Кенен бодал-биле чорук-херек кылып, чоок кижилерин дүвүретпези, бодап көөргө чугула ыш-каш — деп, Бурундуктуң ачазы элзэн ханызы-биле түңнел үндүрүп ор.

Ам-на үлгедип алган херээмни боданып, сайгарып олур мен. Шын эвес кылган-дыр мен. Дургуннап деп чүнү тыва бердим аан... Чоок улустарывыс дүвүредип, сагышсырадып. Моон сонгаар черле ындыг чүве кылбазын бодума аашкынып олур мен.

Дал дүш үези. Ону ырак эвес дыттардан, шеттерден көрүп олур мен. Дал дүште ыяш хөлгези чок боор чүве. Хүн баштың тейинге кээрге, сээң хөлгөң турбас.

Чаңгыс булут-даа чок чингир көк дээрден хүн аажок изидип келди. Суурда изии кедергей боор... А мында дөмей-ле сериин. Тайга чер болгаш, улуг изиг чок, ойт-сиген база хөй, хөлбөң. Ынчангаш малчыннар малды сериин тайгаларга үндүрө бээр чылдагааны-даа ол. Чайны өттүр семирп алган эки деңгелдиг мал-маган кышты хүр ажар. Мунуп келген айттарывысты көөрүмге, ойт-сигенче шымдыгып кире берген, былгырып каап, ойттап турлар. Оларның ойт үзе тырткан даажы дыңналыр. Мээң Кара-Дайы база-ла мынчаар ойттап тур боор... Чооаа чөдө берген эмдик мал чаажыктырар дээш, улузум мени манап орлар боор... Ону бодап-каш, тура халып келгенини безин бодум билбейн бардым. Мээң соомда Бурундук база ачаларывыс турар дөгери берди.

(Уланчылыг)

Бай-Тайга кожуунуң амгы Владимир Кара-Сал аттыг школазын доосканыыстан бээр 55 чыл болган оюнга тураскаадып, эрткен барган үелеривисти, эш-өөрүвүстү сактып, солун дамчыштыр чыры-дарын оралдаштым.

1955 чыл. Каргы сумузуңуң Мугур-7 чыл школазы Бай-Тайга кожуунга кааржып турган. Ынчангы школавыска дуунда малчыннар уруглары өөренип кан бис, оларның барык шуптузун ернатка тургузуп каар. Ону күрүнө дырылгазы дээр, шынап-ла, күрүнө дырып турганы шын, идик-хепти халас бээр, халас чөмгөрер столо-ваялыг, өөредилге номнарын үлөп бээр, школа тарай бээрге, библиоте-кага дужаап бээр турдуvus.

Ынчан 7 чыл школазын Адыг Хертек, Николай Донгак директор-лап турганын база

дан Сат интернат эргелекчилеп, изидикчи башкылар Дүмөй-оол Хо-ку, Калчан-оол Дуюка сугларны сак-мен. Ыраккы тайга-сыннар артында ур-Аксы школазынга орус башкылар турганы солун. Горький хоорайдан як башкылар Пахомова, Лилия Ла-нова (күш-культура) ажилдап турган. е-даа хоорайлардан Назарова (орус), Сайгутина, Кидимова (физика), са Федосеевна (география) ажилдап анын сактыр-дыр мен. Тус черниң дурдукчу башкылары база турган. ыгыя математикага Сотпа Чапай, ыг Донгак. Пионер вожатый башкы зук-оол Көже.

мыдыралга каалама дески орук тур-Мугур-Аксы школазының 4-кү кла-а өөренип тургаш аарый берген мен, ыгу улдуңда шуут өөрөнмээн мен. и Кызылга бир ай эмнээш, Крымның история хоорайның Н. Крупская аттыг та-санаторийинче чорудупкан. Аңаа вишаан, 5-ки класска өөредип каан, амчык эки азырал хайгааралга тур-ынчан Евпатория хоорайга Н. Круп-аттыг школа-санаторийге аңгы-аңгы ублика, областардан келген уруглар, ар аразынга чаңгыс тыва 5-ки класс-едииникин дооскаш, каң кадык, с-сергек чанып келгеш, улаштыр 6 ска өөрүм аразынга өөренир аас-ктиг болган мен.

Мугур-Аксы 7 чыл школазын доозуп-выска, дараазында чылын Мугур-ынга бир дугаар 8 классты (1960 да) ажиткан. Баштыңчы башкыыс дурга Салчак болган. Шак ынчаар ур-Аксы школазының баштайгы классчылары болган бис. Ынчан гүн-Тайга аңгы кожуун турбаан аш, дараазында өөредилгевисти чылаары-биле бисти Бай-Тайганың и ортумак школазынче чоруткан. аар 9-кү класска 9 уруг 7 оол өөренип ен бис. Дараазында 10 «а» класска дан, Кара-Хөдөн, Кызыл-Дагдан, Теректен база Тээлинчи бодундан ен өөреникчилер чаңгыс-классчылар ыр катчып, солун-хөглүг школачы дырал, өөредилге эгелээн. Сумулар-келген өөреникчилерниң шуптузун рнатка чурттадып каан.

Школачы амыдырал солун-даа, аранчыг-даа, уттундурбас кайгамчык р турар. Чаа чыл чоокшулаан, кышкы танылга эгелээр дей берген. Келир-ес самолет манап, хонук чидирбес и, мөңгүн-тайгажылар Тээли, Мугур-ның аът оруу-биле чадаг чанар деп тпирлеп алдывыс. Тээлиге өөренип ан өске класстардан өөрүvus база ыжып келген. Сес киж: 6 оол, 3 уруг белеткенип эгелээн бис. Клазы-башкызы директорга чугаалаарга, изээрпкен болган. «Силерни үдеп ур кылдыр школаның ажил-агый лекчизинге дагып каан» деп, башкы-чугаалаарга, «Ура-а!» деп алгыржып ан бис.

55 ЧЫЛ БОЛДУVУС

10 «а» класс 1963 чыл

Эртен орукче үнер дээш школа столовазындан хлеб, пряник, даш чигир берип каан. Удечивис адыр-дүүрге астып алган, чорумал чүк машиназы чугаалажып алган болган. Кузов кырынче эрезивис кончуг мурнуvus былаажып үне-ле халышкан бис. Ол декабрь 28-тиң хүнү. Кышкы соок салгынга чаактарывыс шондуруп, Шуй кайы сен дээш хөглүүvus-даа аажок халдып олур бис. Чоннуң чоон оруу-даа болза, кончуг кадыр-берт арт-тарлыг, кашпал-кызаа хая-даштарлыг, чаакталып доңа берген, чайындылап дошталган тайга хемнерин каш-даа удаа кештивис.

Ол үеде Мөңгүн-Тайгага кышкы соок 20 градустан ашпас турган. Орук дургаар машина доктаарга, оон дүжүп, дошка чуңгулап, харга аңдаштанып, хурежи-даа чоруур бис. Удечивис орукту эки билер, каяа одагланып болурун планнап алган боор. Кежээ дээрде сылдыстар чет-чип, ай элээн бедий бергенде одагланып, шайлап, дыштанып алдывыс. Доктааган черивис малчын кижиниң күзээ хевирлиг, аът баглаажы, бызаа ээтпээ бар. Дүнеки ыржымда одаавыс дээрже аттыгып хып турда, чаражын канчаар ону. Бис, тенек улус, одаавыс долгандыр туруп алгаш, «Взвейтесь кострами, синие ночи» деп ырлажып турдуvus. Казанакта хайынган шайывыска доң хлебтеривис, пряникте-ривис эргизип чип алган бис.

Кышкы дыштанылгавысты солун хөглүг эрттирип алгаш, самолет-биле Тээлиже ужуп чедип келгеш, өөредилгевис уламчылаан бис. Тээли ортумак школа-зын шупту 39 киж дооскан бис. Өөре-дилге, сагылга-чурум, уран чүүл, спорт-ка-даа бирги одуругга туруп, школаның удуртулгасынга мактадып чораан бис. Кончуг шыырак өөренир уруглар, оолдар турган. Математикага кончуг шыңгы хыналда ажил болур дээрже, шупту айтыржып белеткенип алгаш, оюн-баш-так-биле «Хуу-салым билер ыйнаан», Кула Март-оол болгаар ыйнаан» дээр бис. Март-оол хыналда ажил үезинде I, II вариантыларның бодалгазын бодай каапкаш, ийи чүкче өттүрүпкеш, бир дугаарында кылаштап үне бээр турган. Дөрбет-оол, Сотпа Миша, Көк-оол суг-лар уругларның черчениелерин бичи-када шыйып бергилептер. Уруглардан К. Чечек, О. Тараа, С. Дастан, Д. Биченей, Б. Савыр, Т. Чамың, А. Айызаң школаны кончуг шыырак доосканнар. Бистиң 10

«а» класстан Александр Содунам алдын медаль-биле дооскан чаңгыс оол ол. Шолбан Хертек чүгле чаңгыс «дөрттүг» дооскан.

Клазывыс школаның, районнуң уран чүүл көрүлдезинге доктаамал киржип, шаңнал-макталдыг черлерни ап турду-vus. Районнуң школалар аразынга фести-вальга 2 удаа бирги черни алдывыс. Со-лизивис Чечен Даржаа. Ам-даа Тиилелге хүнү кээрге-ле, Чечениң «День Победы» деп ырыны кончуг чараш солистеп тур-ганы караавыска көстүп келир. Тараа Оссур бодунуң чогааткан шүлүктерин концерттерге чугаалап турду. Кожуун, республика чергелиг ат-сурагыг спорт-сменнер бистиң класстан үнген болгай. Дастан Сагды конькиге узун, кыска дис-танцияларга, хөккееге Максим Хертек, хол бөмбүүнге Өңгей-оол Көк-оол кожуун, республика чергелиг маргылдааларга киржип чордулар.

Школа дооскан соонда бистерниң амыдырал-чуртталгавыс, салым-чол аайы-биле, шаг-үениң хөгжүлдө, шим-чээшкениң агымы-биле аңгыланып чоруй барган. Чаңгыс классчыларывыс боттарының шилип алган мергежилдери-ниң аайы-биле башкылар, эмчилер, эко-номистер, зоотехник-агрономнар, тудуг инженерлери болуп, аңгы-аңгы кожуун-нарга ажилдап чордулар. Олардан Александр Содунам садыг сайыдының оралакчызынга чедир депшип ажил-даан. Шолбан Хертек Мөңгүн-Тайга кожуунга школа директорлап, улус өөре-дилге килдизин эргелекчилеп чорду. Чечен Даржаа Иркутскиниң өлүк-кеш техникумун кызыл диплом-биле дооскаш, Мөңгүн-Тайганың райпозунга белеткел конторазынга директорлап, оон соонда райпо баштаар чериниң даргазының оралакчызынга чедир ажилдаан. Савыр Бакмаа дээди эртемниг уруглар эмчизи, дээди категорияның эмчизи, Россия Федерациязының кадык камгалалының тергенини атка четкен. Дамба Доржу Мөңгүн-Тайга аэропортун 20 ажыг чыл начальниктээш, пенсияже үнген. Алек-сандра Айызан хөй чылдарда школага башкылап келген.

Мээң школачы чылдарымдан эдер-жип чораан хөөкүй эжим чалыы назы-нында чоруй-даа барган болза, өөнүң ээзи Михаил Сотпа ажы-төлүн өстүрүп, шуптузун дээди эртем-билигге чедирип каан. Эштеривис Өшкү-Саар Аракчаа-

евна Ооржак – Россияның болгаш Тыва Республиканың көдээ ажил-агыйының алдарлыг ажилдакчызы, Дандар-оол Биче-оолович – Россия Федерациязының улус өөредилгезиниң тергенини база Тыва Республиканың улус өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы, кайызы-даа ам-даа ажилдап чоруурлар.

10«а» класстың доозукчуларындан кырган-ава, кырган-ача апарган эргим эштерим Чечек Оржун-Назын – дээди эртемниг зоотехник. Совхозка «Урал» мотоцикл-биле малчын коданнар кезип турда, кандыг-даа эрлерден ажыг кайгам-чык эрес кыс. Чоорту депшип, кожуунуң көдээ ажил-агый инспектору, улусчу контроль комитетинге, көдээ ажил-агый эргелелинге ажилдап, кожуунуң со-циал-экономиктиг болгаш культурлуг хөгжүлдезинге улуг үлүг-хуузуун кирип чораан.

Сагды Дастан дээди категорияның башкызы, улус өөредилгезиниң тер-генини, аныяк үезинде шыырак дээн спортчуларның бирээзи чораан. Чиик атлетикага конькиге маңнаарынга чем-пионнап-даа чораан. Тараа Оссур хоочун башкы, улус өөредилгезиниң тергенини, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, чогаалчы. Биченей Дондуп – зоотехник, партия-совет ажилдакчызы, парлалганың хоочуну, Эрбек суурнуң хүндүлүг хамаатызы. Оңгай-оол Көк-оол тудуг мастери, Кызылдың политехнику-мун дооскан. Чуртталга бажыңнарын бол-гаш өске-даа хөй-хөй чараш ордуларны кылышкан алдын холдуг тудугчу.

10 «б» класстан чоок эдержип чораа-нывыс эштеримни демдегеп каайн. Раи-са Салчаковна Успун – уруглар эмчизи, дээди категорияның эмчизи, «РФ-тиң кадык камгалалының тергенини», ам-даа ажилдап чоруур. Серен-Чимит Кокеш – хоочун башкы, Бай-Тайганың алдарлыг башкызы, Чөөн Сибирьниң чоннуң уран чүүл фестивалының лауреады, Күш-ажылдың хоочуну.

Бо 70 ажыг харлыг кырган-ава, кыр-ган-ача эштеримниң адаа ам-даа чиик, уйнуктарын азыражып, мал-маган тудуп, ак чем кылып чоруурунга чоргаарланып, магадаар-дыр мен. Силерге солун дам-чыштыр каң дег кадыкшылды, аас-кежи-ти, ак орукту, узун назынны күзээр-дир мен.

Татьяна ХОМУШКУ,
1963 чылдың доозукчузу.
Кызыл хоорай.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

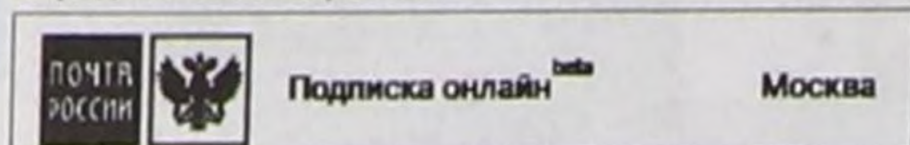
ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

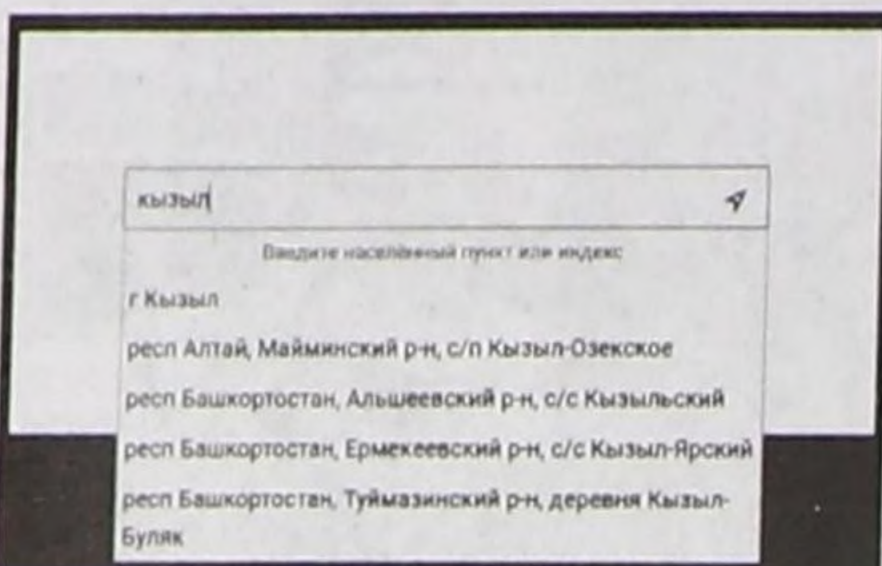
ЧАРЛАЛ

ПОРЯДОК ОФОРМЛЕНИЯ ОНЛАЙН-ПОДПИСКИ

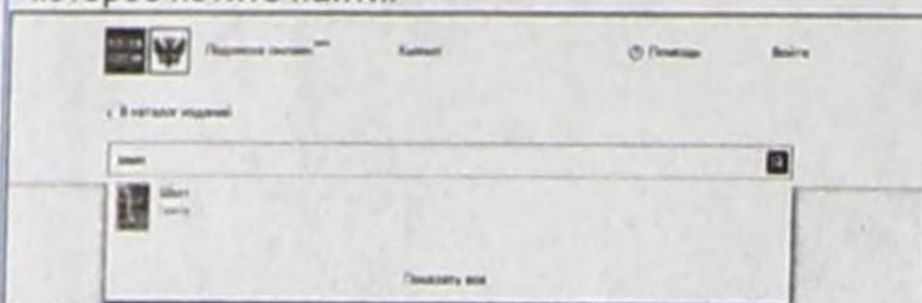
1. Перейдите на сайт podpiska.pochta.ru. (Подписка онлайн)
2. В верхней части сайта посмотрите, правильно ли определился ваш регион.

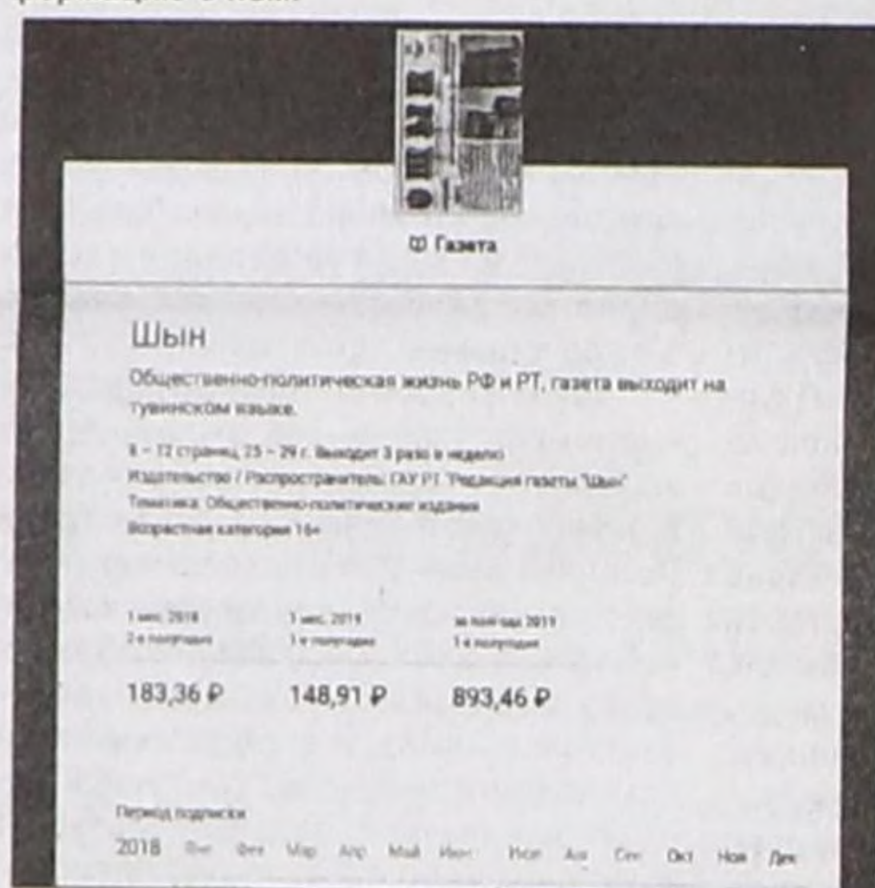
3. Если регион отображается неверно, введите его вручную.

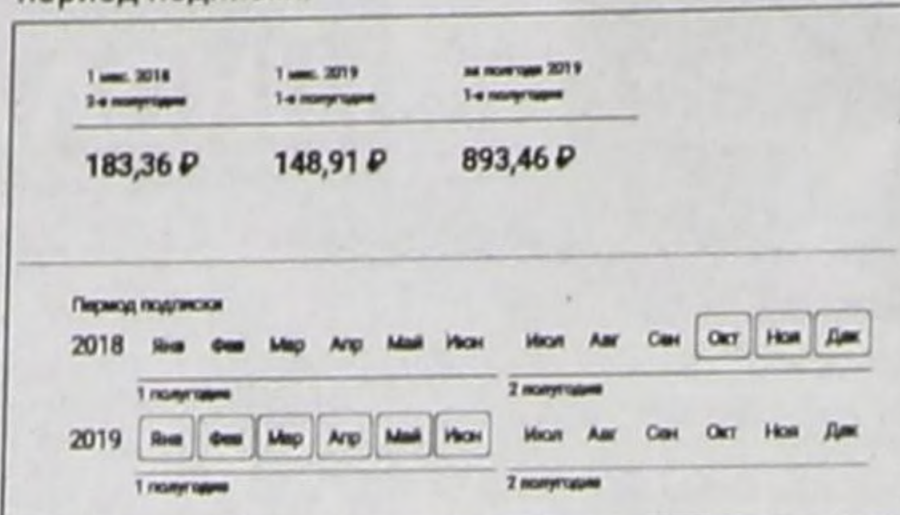
4. Введите в поисковой строке название издания, которое хотите найти.

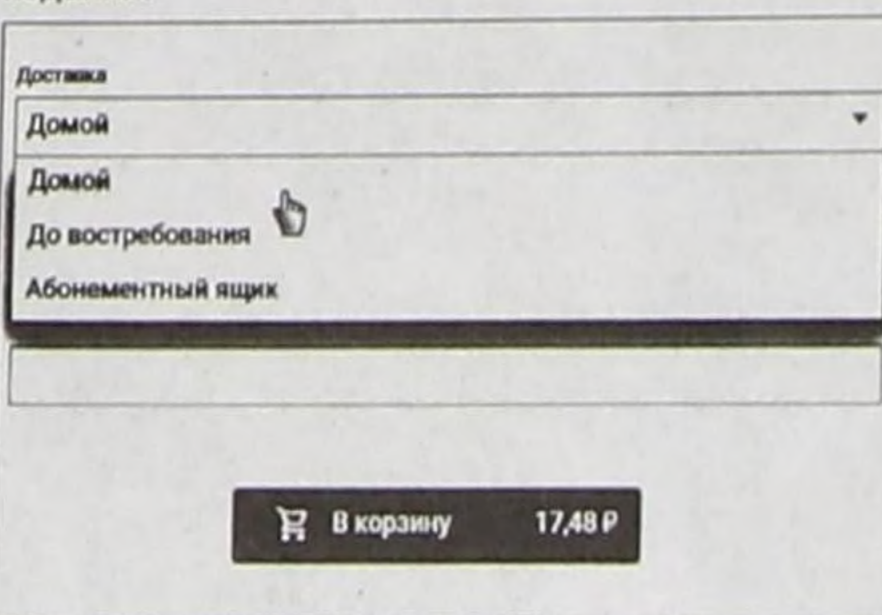
5. Выбрав издание, можно узнать подробную информацию о нем.

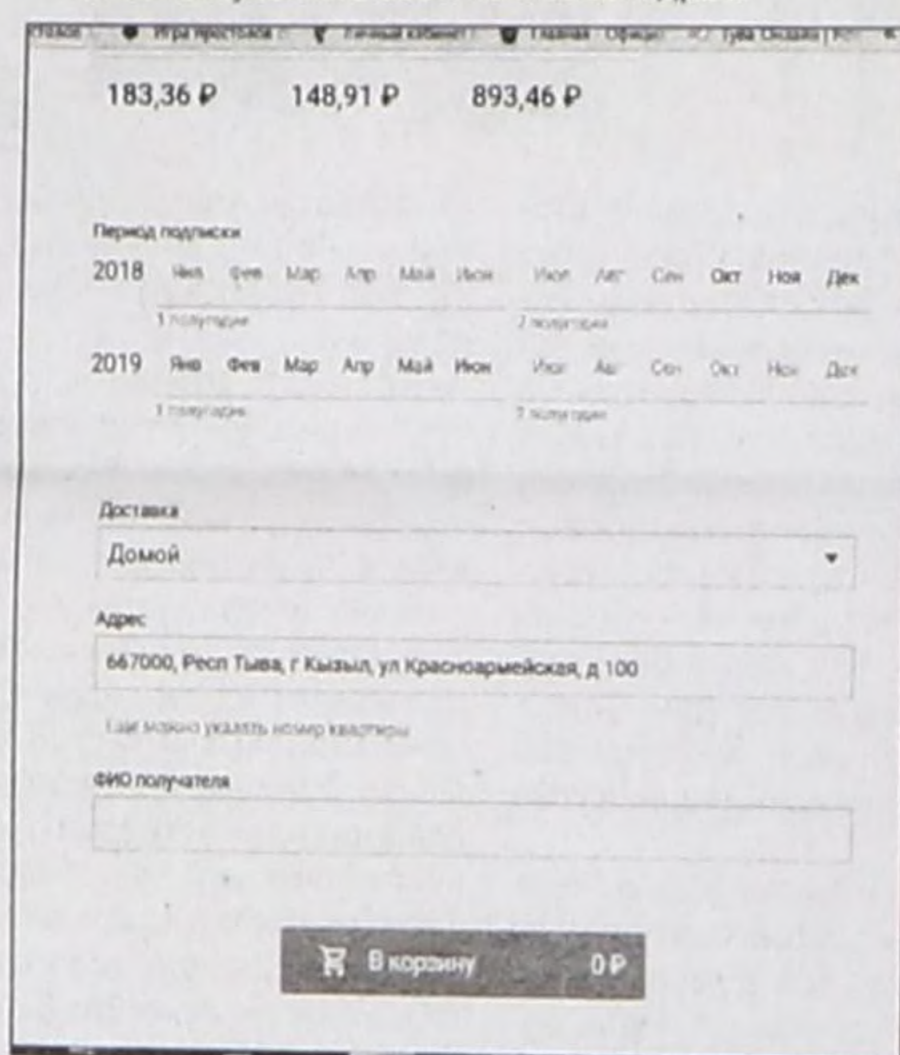
6. Чтобы подписаться на издание, определите период подписки.

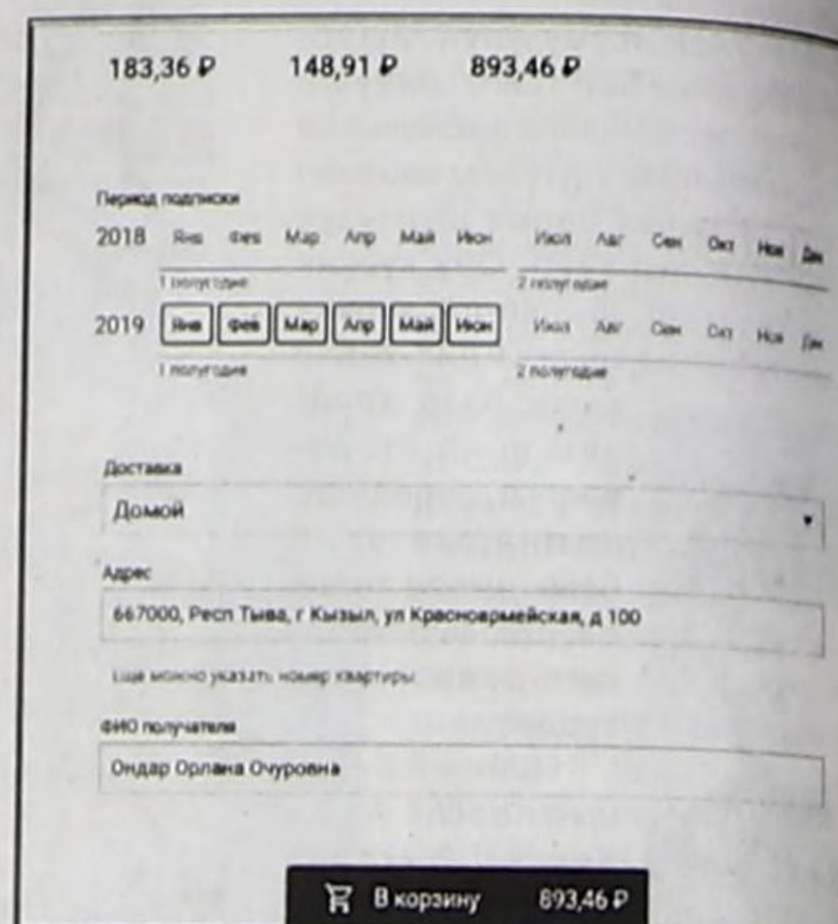
7. Выберите, куда будет осуществляться доставка издания.

8. Затем укажите свой почтовый адрес.

9. Введите фамилию, имя, отчество.

10. После внесения всех данных вы можете перейти в «Корзину» для оплаты подписки.

11. Выберите способ оплаты и нажмите «Оплатить».

Если вы не были зарегистрированы на сайте podpiska.pochta.ru, заполните небольшую регистрационную форму.

12. После заполнения всех полей на номер телефона, который вы указали, придет код подтверждения.

13. После регистрации вы можете продолжить оплату. Введите данные банковской карты и подтвердите оплату.

14. Всё! Подписка оформлена. В дальнейшем вы сможете управлять своими подписками в Личном кабинете.

Приятного чтения!

Если вы не нашли ответа на свой вопрос — обратитесь в службу поддержки Газеты «Шын». 8-(394-22) 2-18-10, 8-923-552-20-70

РЕКЛАМА

в газете «ШЫН».

8(39422)2-18-10,

89235522070,

89293589721

БЕТОН, тууьбу, пиломатериалдар, септик дээрбектери, ФБС блоки, коопшпалар садып турар. Телефон: 83942240572, 89232619924.

Малчыннар турлагларына СУГ КУДУКТАРЫН өрүмнел казып турар. Тел: 8(39422) 5-10-30, 8913-444-44-05

ПИЛОМАТЕРИАЛ, брус, капиталка, доска, заборная, прожилыны. Доставка. Кредит Русфинанс Банк. Тел. 8-923-383-1575 ОГРН 307246831700175

Хуу чуртталга бажыны тудуп алырынга ЧЕР УЧАСТОКТАРЫН садып турар. Тел: 8(39422) 5-00-52, 8923-669-1190

«Эртинелиг-Хүн» үттеп өрүмнээр компания" хоорай, кожуннар болгаш малчыннар турлагларына суг кудуктарын тускай машина-биле казып турар. Тел. 8-923-549-27-10, 8-983-365-35-77

Чурттакчы чоннуң Капитал септелге фондузунда өрелерин эвээжидир, ол ышкаш хей аал чурттаар бажыңнарда оран-сава ээлеринге немей санаан хөөлери чокка өре-ширезин төлөп алыр аргаларны бээр сорулга-биле, Тыва Республикада Коммерцияга хамаарышпас капитал септелге фондузу 2018 чылдың ноябрь 1-ден 2018 чылдың декабрь 31-ге чедир хөөлөр үндүр бижиир акцияны чарлаан. Тел. 2-25-11

Коллектив Министерства образования и науки РТ, подведомственных учреждений выражают глубочайшие соболезнования нашей коллеге, Надежде Алексеевне Давыдкиной, директору ГБОУ РТ СОШ №10 для детей с ОВЗ, в связи с безвременной кончиной ее супруга

Владимира Николаевича ДАВЫДКИНА, любящего мужа, заботливого отца и деда, учителя математики и физики. Он был опорой для семьи, крепким тылом, образцом настоящего мужчины и друга. Скорбим вместе с родными и близкими...

солуннуң сайтызы: shyn.ruэлектроннуг почтазы: shyntuva@mail.rushyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражи: 10358 экз. Үндүрүлгениң тиражи: 3396

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.О. ХЕРТЕК.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000, Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.О. Хертек — 2-01-35.
Кол редакторнун оралакчызы Д.С. Монгуш — 2-17-91.
Секретарь А.А. Лагбы — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Л.Б. Очур, С.С. Кужугет) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Нинител-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. М.О. Ондар).
Экономика, улутпур болгаш көдээ ажил-агый (редактору А.Д.Б. Түлүш).
Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эргел, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.
Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору А.Н. Соян).
Очулга (редактору А.К. Ооржак).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40101810900000010001
УФК по Республике Тыва (ГАОУ РТ "Редакция
газеты "Шын" л/сч 30126174260)
БИК 049304001 ИНН 1701008465
КПП 170101001
Отделение — НБ Республика Тыва, г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албанның Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн.
Херчилелдиндугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» ААН-ге парлаан.
(Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарын ав-
торларының бодаалдары редакцияның туружу-беле
дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш
өске-даа фактылары, дындагылары дээш авторлар
боттары харылылар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530,
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш катат үнөр.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номери парлаггаже дужаганы:
график өзүгүр — 18.00, херек кырында — 17.00.
Солун келбейн барганда, 2-18-10 телефонго доттар.